

TANULMÁNYOK

FODOR PÁL

TÖRÖK VÁRERŐDÍTÉSI MUNKÁK MAGYARORSZÁGON A XVI—XVII. SZÁZADBAN

A XVI. század közepétől a magyarországi török hódoltságra, mint a birodalom európai határtartományára, az a kettős feladat várt, hogy védje a szultánátus értékes részének számító Ruméliát és szükség esetén a további hódítások kiindulási terepéül szolgáljon. Az itt kialakuló végvári rendszer ennél fogva különös jelentőségre tett szert, ami a benne állomásozó várórség létszámában is kifejezésre jutott.¹ E feladatok maradéktalan betöltésének másik alapvető feltétele a várak megfelelő állapotban való fenntartása volt, s az időnkénti javítási, felújítási munkálatok ezt a célt szolgálták. A várjavítások a meghódított terület lakosságának és a török adminisztrációnak egyaránt sok gondot okoztak. A katonai vonatkozásokon túlmenően e munkálatok folyamatainak vizsgálata azért is tanulságos lehet, mert lényeges társadalomtörténeti adalékokkal szolgálhat az adott korra. A következőkben tehát — a fenti okok miatt — elsősorban a török várjavítások Magyarországon kialakult gyakorlatát igyekszem megvilágítani, de — a teljességre törekedve — ezt az oszmán birodalom más területeire vonatkozó adatokkal is kiegészítem.

Várak javítására főként két tényező: a háborús pusztítások és az elhasználódás következtében kényszerültek a török hatóságok. Majdnem minden esetben sor került ilyen munkálatokra azokban az újonnan bevett várakban, amelyeket a török hadak csak erősebb rombolások árán tudtak elfoglalni. A török krónikákban, amelyek általában nem mulasztják el megemlíteni azokat az intézkedéseket, amiket egy-egy vár meghódítása után tettek, jó néhány utalást találunk arra, hogy ilyenkor többnyire gyors és elnagyolt helyreállítást is végeztek; e munkák azonban csak arra szolgáltak, hogy általuk a várat ideiglenesen használatba lehetett venni.² Ezeknek az első építkezéseknek mindig visszatérő mozzanata volt az, hogy az illető várban egy-egy templomot vagy e célra megfelelő épületet dzsámivá alakítottak.³ Ezután gyakran néhány év is eltelt,

1 A budai beglerbégség területén 1560-ban 10 352 főnyi őrség tartózkodott (*Fekete Lajos—Káldy-Nagy Gyula: Budai török számadáskönyvek. Budapest, 1962. 610. o.*) Összehasonlításul érdemes megemlíteni, hogy 1525-ben a hasonló helyzetű, de területileg sokszorososan nagyobb Ruméliában csak 24 107 főnyi őrséget állomásoztattak; Egyiptomban ugyanekkor 5611, az anadolui és a többi keleti vilájetben pedig együttesen 11 335 főnyi őrség szolgált (*Káldy-Nagy Gy.: The First Centuries of Ottoman Military Organization. Acta Orientalia, XXXI. [2.], 170. o.*), tehát az arányok a budai beglerbégség kiemelt katonai helyzetét tükrözik.

2 *Thúry József: Török történetírók II. k. Budapest, 1896. 9., 33., 55., 363. o. stb.*, egyedül Dzse-lálzáde írt (i. m. 144. o.) arról, hogy Belgrád elfoglalása után ott rögtön sort kerítettek a nagyjavításra, valamint a törökök számára szükséges épületek létrehozására.

3 *Thúry J.: i. m. 36., 53., 142., 245., 254. o.*; ezt a gyakorlatot követték egyébként már a XV. sz.-ban is: vö. *Kitab-i Cihan-nüma, Neşri tarihi (Neşri krónikája) II. k. Ankara, 1957. 737. o.* A templomoknak dzsámivá való alakítására részletesebben l. *Gerő Győző: Istolni Belgrád építészeti emlékei. Székesfehérvár Évszázadai 3. Székesfehérvár, 1977. 105—107. o.*

amíg az elengedhetetlen nagyjavításra sort kerítettek. Szigetváron például, amelyet 1566 szeptemberében foglaltak el, két év múltán a belső vár falainak kijavitása még nem történt meg, s egy rendelet szerint csak a harmadik évben kezdtek meg helyreállítását.⁴ Hasonlóan alakult a helyzet az érsekújvári várnál is. Ez a fontos erődítmény 1663 őszen juttott a törökök kezére, s bár Sziláhtár krónikája szerint rögtön hozzáláttak felújításához,⁵ csak két év elmúltával, 1665 június elején rendelték el az újvári beglerbégnek a vár kijavitását.⁶ Egyik, keltezetlen levelükben az egri török tisztségviselők is arról panaszkodtak a szerdárnak (fővezérnek), hogy „Eger várának magának is két tornya a bevétel (1596. október 12.) óta a teljes leomlás előtt áll, s bár ebben az áldott évben... a romos helyek kijavitásához hozzáláttunk, s bízván, hogy ez szultánunk boldogságos idejében be is fejeződik, azáltal, hogy a nevezett város szegényeinek (ti. Gyöngyös város lakosainak) Budán való szolgáltatásába kezdtek, e vár kijavitására és felújítására már nem marad remény”.⁷

Egyes adatok azonban arra mutatnak, hogy alkalomadtán tudtak a török megbízottak gyorsan is cselekedni. Aden elfoglalója, Hadim Szülejmán pasa például 1538-ban, Szülejmán szultánhoz írt levelében a frissen kézre került várral kapcsolatban teendőik között elsősorú feladatként jelölte meg annak kijavitását is. Hogy azonnal teljes helyreállításra gondolt, bizonyítja az is, hogy többek közt három építész kiküldését kérte: „... ezenkívül az egyiptomi beglerbégnek parancsoltassék meg, hogy a nevezett vár kijavitása és helyreállítása, valamint néhány részének megerősítése végett küldjön ki 3 építésszt, 5 építőmestert, továbbá az építkezéshez szükséges dolgok közül ásót, lapátot, kalapácsot és vágóvasat, és egyéb, az építkezésnél nélkülözhetetlen szerszámot és eszközt is elegendő mennyiségben készítsen elő; mégpedig oly módon, hogy ezeket aztán a dzsiddai eminhez küldje el, a dzsiddai emin pedig Adenbe, Behrám bég embereinek juttassa el”.⁸

Az ilyen módon elfoglalt és birtokba vett várak, palánkok, parkányok javításait aztán a továbbiakban az elhasználódáson (esetleg elemi csapásokon⁹) kívül nem ritkán már az ellenfél harci cselekményei tették szükségessé. Ilyen esetek a békésebb időszakokban is bőségesen előfordultak, s nem is csupán a közvetlen határon fekvő erősségekre korlátozódtak. Az 1630-as évek közepén például a simontornyai szandzsák egyik palánkját érte ez a sors: „A simontornyai szandzsákban fekvő Hídvég palánkot a gonosz hitetlenek felgyújtották; ezért újonnan megcsináltatott, és ágyúi és egyéb kellékei kiegészítettek...”¹⁰

Az egyes várak esetenkénti javítása mellett időnként sor került több vár

⁴ Az 1568. szeptember 24-én kelt rendelet, melyet Musztafa budai beglerbégnek küldtek, így fájékoztat erről: „Szigetvár belső vára falainak, a mecset kiéptendő helyeinek és a külső palánk falainak kijavitása végett a szükséges deszkákat már mostantól kezdve készíttess össze, mert rendeletet adtam, hogy a kijavitás tavasszal megtörténjék”. l. *Karacson Imre: Török—magyar oklevéltár, 1533—1789. Budapest, 1914. 93. o.*

⁵ Sziláhtár taríhi (Sziláhtár krónikája). Istanbul, 1928. 282. o.

⁶ „Rendelet Kücsük Mehmed pasa újvári beglerbégnek: Újvár várának kijavitása és helyreállítása az állam és a vallás alapkövetelményeiből és a szultánátus hírnevének és becsületének tényegéből fakadó dolog...” — Drezda, Sächsische Landesbibliothek, Handschrift No. Eb. 387. A magyar vonatkozású iratok regesztáit l. *Fekete Lajos: A berlini és drezdai gyűjtemények török levéltári anyaga. Levéltári Közlemények, 1928—29.*

⁷ Gyöngyös város levéltára, 12. sz. okl. (ELTE Török Filológiai Tanszék tényképmásolata). A gyöngyösi iratok regesztáit kiadta *Fekete Lajos: Gyöngyös város levéltárának török iratai (Levéltári Közlemények 1932—33. kny.)* című munkájában. Mivel a regeszták számozása meg egyezik az oklevelek számozásával, a továbbiakban külön nem hivatkozom rájuk.

⁸ Topkapi Sarayi Müzesi Arşivi Kilavuzu (A Topkapi Szeráj Múzeum levéltárának kalauza) Istanbul, 1938. V. 27. facsimile.

⁹ Mint pl. Szécsénynél, ahol 1665-ben leégett a vár, Drezda, Sächs. Landesbibl. H. No. Eb. 387. ¹⁰ Istanbul, Topkapi Sarayi Arşivi, E 895. Ilyen ügyben küldtek ki rendeletet 1662 február közepén Budára is, Iszmáil pasának: „Mivel jelentetted, hogy ennek előtte a budai vilájetben néhány palánk a vallás ellensége részéről szétáldatott... elrendelem, hogy azokat a palánkokat a korábbi formában... építtess meg és javíttass ki...” Drezda, Sächs. Landesbibl. H. No. Eb 387.

egyidejű kijavítására,¹¹ sőt a török hatóságok néha egy-egy terület várrendszerének átfogó rekonstrukcióját is megvalósították. A temesvári vilájetben például 1571 közepén indultak meg a vilájet összes váraira kiterjedő felújítási munkálatok.¹² Hasonló, de méreteiben még nagyobb építkezésekről számol be Múszá budai pasa összefoglaló jelentése, amely a következő címet viseli: „Elbeszéltek, hol mely várak, falak, dzsámik, karavánszerájok és más fontos épületek azok, amelyeket a budai végvidékre való jövetelünk óta a magasságos Allah segítségével a szultáni várakban, bizonyos palánkokban és párkányokban, valamint Eger, Kanizsa és Boszna ejaletjeiben a magunk pénzén és jó intézkedéseink révén állítottunk helyre.”¹³ E nagy vállalkozás során, amely 1630 és 1644 között zajlott le, 21 várat és 20 kisebb palánkot javítottak ki.

A várak javítási munkálatainak megszervezése és azok lebonyolítása több szakaszban történt. A következőkben ezeket vesszük sorra.

A javítások elrendelése

Az oszmán birodalomban várak javítására kizárólag arra vonatkozó szultáni rendeletek alapján kerülhetett sor. A javaslattétel a javításokról szóló döntések meghozatalára, és a legfelsőbb hozzájárulás kérvényezése viszont a helyi közigazgatás képviselőire tartozott. Forrásaink szerint a várjavítások szükségességének megállapítása során egységes eljárási módról nem beszélhetünk, mert mindenütt más és más tisztségviselők intézték ezeket az ügyeket.

A források egybehangzóan tanúsítják, hogy a magyarországi tartományokban (a budai, temesvári, majd később az egrí, kanizsai és váradi ejaletekben) várfelügyelőség, vagy akár külön várfelügyelői tisztséget ellátó hivatalnok, nem volt. Az a feladatkör azonban, ami egy ilyen intézményre tartozott volna, a török közigazgatásban sem maradt betöltetlenül. Mivel a magyarországi várak a birodalom európai határait védték, s fontosságuk nyilvánvaló volt, a központi kormányzat a végvidékek beglerbégjeinek tette elsődendő kötelességévé a várak feletti felügyeletet. Ezzel kapcsolatos teendőiket a temesvári beglerbégnek 1571. július 5-én küldött rendelet így körvonalazza: „Mivel szükséges, hogy az ottani vidékeken fekvő várak állandóan épek és gondozottak, felszerelésük és készleteik, s egyéb holmijaik pedig készek és teljesek legyenek, megparancsoltam, hogy... ez ügyben mindig gondos légy, s ha lennének várak, melyek javításra és felújításra szorulnak, azok bégjeit és dizdárait (parancsnokait) erősen intsd és figyelmeztessd, hogy megfelelő módon a te tudomásoddal javítsák ki és állítsák helyre, s készleteiket és felszerelésüket mindig készen és rendben tartsák...”¹⁴ Az ilyenfajta előírások nem pusztán elvi kötelezettséget jelentettek. Egy 1571. augusztus 19-én kelt utasítás beszámol arról, hogy a temesvári beglerbég, a fenti parancs értelmében a vilájet összes vára fölött szemlét tartva, kérte a javításokhoz szükséges összeg kiutalását.¹⁵ Az ilyen ellenőrzése-

11 1572-ben egyszerre javították Esztergomot, Székesfehérvárt, Szigetvárt. Az 1580-as évek elején Székesfehérvár, az ottani palánkok, Esztergom, Szigetvár, Csákerény és egyéb várak javításra szorulván, az együttes felújításokhoz szükséges intézkedések megtételére utasították 1582 őszén a budai beglerbéget. L. Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Mühimme defteri 16. k. 343. o. és 48. k. 423. sz. A mühimme defteri, a „fontos ügyek defterei” a szultán, illetőleg a szultáni tanács által kiadott fontosabb rendelkezések másolatainak jegyzőkönyve. Ezekről a — magyarországi vonatkozású — rendelkezésekről mikrofilm felvételt szerzett Káldy-Nagy Gyula.

12 Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Mühimme defteri 14. k. 526. sz.

13 Istanbul, Topkapı Sarayı Arşivi. E 895. E keltezetlen jelentés Fekete Lajos szerint Múszá pasa budai beglerbégése idején (az 1631—34., ill. az 1636—37. vagy az 1640—44. években) készíthetett, l. *Fekete Lajos*: Budapest a törökkorban. Budapest története 3. Budapest, 1944. 89., 105., 217. o.

14 Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Mühimme defteri 12. k. 691. sz., vö. 14. k. 1094. sz.

15 Uo. 14. k. 526. o.

ket a beglerbég általában nem személyesen, hanem valamelyik tisztségviselője, vagy megbízható embere útján végezte, s ezekre valószínűleg a várőrségek időszakos szemléivel („joklama”) egyidejűleg került sor.¹⁶

Egyéb rendeletekből megállapítható, hogy a gyakorlati végrehajtásban szintén számot tartottak a beglerbégek közreműködésére. A budai pasákat — épp úgy, mint az egri vagy váradi beglerbégeket — a XVI—XVII. században gyakran utasították arra, hogy személyesen — vagyis megbízottaik útján — gondoskodjanak bizonyos javítások feltételeinek (munkaerő, építőanyag, pénz stb.) biztosításáról.¹⁷ Közvetlen részvételükre elsősorban akkor került sor, ha nagyobb és fontosabb építkezéshez fogtak. Ilyennek főleg a végvári láncba közvetlenül beletartozó, vagy ahhoz közeli várak javításai minősültek, s ezek aztán többnyire valóban a pasák közreműködésével zajlottak le.

A vilájet egészéért felelős beglerbég mellett az egyes várak vonatkozásában fontos szerepet játszottak az úgynevezett dizdárok. A dizdár szó kisebb vagy félreesőbb várakban a várparancsnokot, nagyobb központokban pedig a várnagyot jelölte, tehát a várak karbantartása, megfelelő gondozása elvileg rájuk tartozott. Azokban az erősségekben, ahol a dizdár képviselte a legfőbb hatalmat, ez mindenképpen így is volt. De nem alakult másként a helyzet azokban a fontosabb központokban sem, ahol több-kevesebb magasabb rangú tisztségviselő is tartózkodott. A székesfehérvári szandzsákbég jelentése alapján kelt 1568. július 31-i rendelet például így határozta meg az ottani dizdár egyik ezzel kapcsolatos feladatát: „Boldogságos küszöbömhöz levelet küldtél (ti. a szandzsákbég), melyben tudattad, hogy amennyiben a fehérvári vár két oldalán lévő palánkoknál valami teendő akadna, a dizdár járja körül és vizsgálja meg. Ezért elrendelem, hogy ha... a palánkokkal kapcsolatban valami fontos ügy merülne fel, a dizdár menjen ki és intézze el. De ne engedd, hogy ezzel az ürüggyel a palánkból kijárjon és nyakra-főre a várat elhagyja. Ha a palánkból kijár, jelentessék, s dizdársága másnak adassék.”¹⁸ A javítások kezdeményezése tehát helyzetüknél, feladatuknál fogva sokkal több esetben indulhatott ki a dizdároktól. Hogy ennek ellenére a rendeletekben olyan ritkán ejtenek róluk szót, annak okai éppen speciális helyzetükben keresendők. Abban ugyanis, hogy a tisztségviselők rangsorában viszonylag hátrább álltak, s így kezdeményezéseik többnyire a felettes tisztségviselők közvetítésével jutottak el az udvarhoz, amely aztán további rendelkezéseit is ezeknek adta ki. (Ami viszont annak tudható be, hogy egy-egy javítás feltételeinek megteremtéséhez a dizdár hatásköre nyilván nem volt elegendő.) Így a dizdároknak — mint a budai pénztári naplók adatai is mutatják — legtöbbször a végrehajtó szerepe jutott.¹⁹

Míg a XVI. században tehát a javítási kérelmek elsősorban a helyi igazgatás egyes tagjai (beglerbég, szandzsákbég, defterdár, dizdár stb.) részéről érkeztek a központba, addig a XVII. századtól megfigyelhető ilyen ügyekben a tisztségviselők kollektív fellépése. Mardin városában például, aminő az ottani kádihelyettes portára küldött levele mutatja, 1636—37-ben a következőképpen

¹⁶ Evlia Cselebi említi, hogy őt egy alkalommal a budai beglerbég „padişahi tugrás levéllel három ejalet felülvizsgálásával” bízta meg. I. Karácson Imre: Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai II. k. (1664—66). Budapest, 1908. 211. o.

¹⁷ Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Mühimme defteri, 7. k. 656. o. és 16. k. 343., továbbá 48. k. 423. sz.; Drezda, Sächs. Landesbibl. H. No. Eb 387.

¹⁸ Mühimme defteri 7. k. 656. o.

¹⁹ A javításokra igen gyakran ők vették fel a pénzt a kincstártól (Fekete L.—Káldy-Nagy Gy.: I. m. 281., 327., 339., 344., 507. o. stb.), s a várak melletti dzsámik, sőt malmok javítását is végeztették (u. o. 366., 454. o.). Feltételezhető, hogy a zsoldosztásban is szerepük volt (a kisebb várakban mindenképpen), s emellett közbiztonsággal kapcsolatos tennivalók is hárultak rájuk (G. Elezovic: Turski spomenici I. Beograd, 1940. 535. o. és uő.: Turski spomenici II. Beograd, 1952. 153., 317—13. o.).

határoztak a vár és város falainak javításáról: „... a vilájet előkelői, az építész, a szakértők és a tisztségviselők együttesen kivonultak, az összes tornyot és falat körbejárták, s a leomlott és elpusztult falrészeket külön-külön, hosszában és széltében felmérték és defterbe foglalták. Ez összesen háromezer röfre jött ki. Ezenkívül, mivel a fal jelentős része szintén közel áll a pusztuláshoz, s kijavítása szükséges, pontos becsléssel felértékelték és úgy találták, hogy hat-ezer rijál gurus áron felépíthető és kijavítható. Ezért a boldogságos portára olyan értelmű felterjesztés történt, amely világbíró, nemes parancs kiadását kéri arra nézve, hogy a mardini kincstári bevételek (mukátaa) jövedelméből építtessék meg...”²⁰. Székesfehérvárot 1663-ban a javítás szükségességét úgy döntötték el, hogy „... a nevezett kerületben (kaza) lakó mohamedán jogtudósok (ülemák) és istenfélő emberek (szüleház), szegények, zíamett- és timár-birtokosok, az agák és embereik, s mások, nagy sokaságban és tömegben a nemeser gyűlésére vonultak”, s ott tárgyalták meg a felmerülő kérdéseket; miután tisztázták, hogy mit és milyen módon kell kijavítani, az udvarhoz kérelmet terjesztettek be a munkálatok engedélyezéséért.²¹ Ugyanez az eljárási mód figyelhető meg 1680-ban Temesvárott; a vilájet előkelői, jogtudósai és jelesei megjelentek a temesvári várban tartott gyűlésen, s a vár romos állapotára való hivatkozással javítási kérelem beadását indítványozták.²²

A közös fellépés formáinak kiválasztásában több tényező játszhatott közre. Közvetlen összefüggés ugyan nem állt fenn minden esetben valamely fenyegető veszély és a javítás ilyen formában (például a ser gyűlésének határozatával) történő kérelmezése között, de néhány alkalommal tagadhatatlanul efféle helyzet motiválta az együttes fellépést. Az is hasonló lépésekhez vezethetett, ha a javítás, nagyon sürgős lévén, gyors elintézését kívánt: ilyenkor a nagyobb nyomtaték érdekében történhetett csoportos kezdeményezés. A legfontosabb tényezőre azonban az a körülmény hívja fel a figyelmet, hogy több alkalommal polgári elemek is részt vettek ezekben az akciókban. Egyértelmű utalás ez a közigazgatás XVII. századi lazább állapotára, amikor az már egyre kevésbé tudott feladatának megfelelni.

Az ilyen vagy olyan módon elkészített és udvarhoz eljuttatott javítási kérelmek már egységesebb képet mutattak. Ezekben rendszerint részletesen leírták a felújításra szoruló épület egészének vagy falainak állapotát, a szükséges javítás mértékét, annak várható költségét (néha azt is, hogy mennyi és milyen építőanyagra lesz szükség), s a munka megkezdésére rendelet kiadását, valamint elegendő pénz kiutalását kérték.

A központi pénzügyigazgatásban, a defterdár hivatalában vagy a szultáni tanácsban, a kérelmekre többféle módon reagálhattak. Ha úgy ítélték meg, hogy az nem indokolt, vagy a kellő feltételek nem biztosíthatók, nem járultak hozzá.²³ Abban az esetben, ha a körülményeket nem látták át világosan, részletesebb jelentést kértek a helyzetről és a hasonló alkalmakkor szokásos gyakorlat-

²⁰ *Nejet Göyünc*: XVI. yüzyılda Mardin sancağı (Mardin szandzsák a XVI. században). Istanbul, 1969. 96. o. A szerző ugyan az oklevelet a „Városfalak” című fejezetben közli, de az láthatólag a várra is vonatkozik. Az iratban említett rőf (zira) általánosan használt hosszsmérték volt ebben az időben, s 49,875 cm-t tett ki. Az építkezéseknél azonban leggyöbbször az ún. építési rőf-fel (bına zira) mérték, melynek hossza 79,8 cm. L. W. *Hinz*: *Islamische Masse und Gewichte*. Leiden, 1955. 59. o.

²¹ Drezda, Sächs. Landesbibl. H. No. Eb 387. A „medzslisz-i ser”, a „vallási törvénszék”, névével ellentétben, a világi ügyek fóruma is volt; az elnevezés inkább arra utal, hogy döntéseit az iszlám jog alapján hozta. Például az ankarai ser törvénszékén a következő ügyekkel is foglalkoztak a XVI. század második felében: büntetőjogba ütköző cselekedetek, alapítványi ügyek, kezességek megerősítése, örökségi és házassági ügyek, céhek, városok felügyeleti kérdései, föld adásvétele stb., l. Ankarani 1. numarali şeriyeye sicili (Ankara 1. számú seri jegyzőkönyve). Kiad. Halit Ongan, Ankara, 1958. 33–38. o.

²² Drezda, Sächs. Landesbibl. H. No. Eb 372.

²³ *Kaldy-Nagy Gyula*: Szulejmán. Budapest, 1974. 114. o.

ról.²⁴ Ha viszont mindent rendben találván a kérésnek helyt adtak, akkor a szultán nevében írt rendelkezésben több-kevesebb részletességgel a teendőket is előírták. Ezekben az utasításokban néha pontosan meghatározták a javítandó-építendő épület méreteit,²⁵ esetenként előírták az anyagbeszerzés módját,²⁶ intézkedtek a munkaerő előteremtéséről és a felügyelettel megbízott személyek kinevezéséről,²⁷ stb. A rendeletek eme előírásai azonban gyakorta nem jelentettek mást, mint a betérjesztések vonatkozó adatainak megismétlését, helybenhagyását (eltekintve a pénzügyi résztől, mert itt gyakran történt változtatás). A szultáni udvar tulajdonképpen egy vonatkozásban tett hozzá lényegeset a tisztségviselők indítványaihoz (hiszen az említett ügyekben azok a helyi felteteleket sokkal jobban ismerték): utasításai révén el tudta érni azt, amit a kérelmezők esetleg nem, hogy ti. akinek a javításokban való közreműködése nélkülözhetetlen volt, az valóban tudomásul vette kötelezettségét, s nehezen vonhatta ki magát alóla. Ezért nagyon gyakran több rendeletet bocsátottak ki, s a bejelentést megtévő személyen kívül mindazoknak a magasabb rangú tisztségviselőknek is írtak, akikre abban az ügyben fontosabb feladat várt.²⁸ A megbízottaknak általában azt is meghagyták, hogy a javítások állásáról rendszeresen tájékoztassák az udvart.

A költségek előteremtése

A rendeletek legfontosabb részét a pénzügyi kérdések képezték. Nemcsak azért, mert a javítások sikeressége vagy sikertelensége mindenekelőtt a pénzügyi fedezet megteremtésén múlt, hanem főként amiatt, hogy az udvar pénzügyi kérdésekben minden döntést magának tartott fenn. Mégpedig olyannyira, hogy bár egy-egy beglerbégnak „... pallosjoga volt, a saját elhatározásából hadat indíthatott, s katonáinak jutalmul... timárbirtokot is adhatott, de egyébként a tartományi kincstár készpénzből egyetlen akcsét sem utalhatott ki”.²⁹ A helyi igazgatás hatáskörének ilyen mértékű korlátozottsága, éppen a legdöntőbb területen, rettenetes lassúsághoz vezetett, s párosulva az udvar takarékoskodó magatartásával, nem egy esetben a javítások elhúzódsát, vagy akár megghiúsulását eredményezte. Eppen úgy, mint a pesti vár esetében történt 1552-ben, amikor is azért maradt el a javítás, mert a szultáni tanács nem volt hajlandó kosztpénzt adni a kőműveseknek.³⁰

A rendeletekben a pénz kiutalása helyett többnyire a szükséges összeg előteremtésének módját határozták meg. Általában azt lehet mondani, hogy ameddig az illető terület teherbíró képessége engedte, a pénzügyi fedezetet helyi erőforrásokból igyekeztek megteremteni. A gyakorlatban ez többnyire akként realizálódott, hogy a helyi vagy legközelebbi mukátaa (kincstári bevételek) jö-

24 Drezda, Sächs. Landesbibl. H. No. Eb 372. (1680., Temesvár javítása.)

25 A Szigetváron hadiszertár építését elrendelő parancsban például ez olvasható: „... téglapallos építessék, és mértékére nézve a felső hosszúsága 22 róf, szélessége 10 róf, magassága 5 róf legyen...”. I. *Karácson I.*: Török-magyar oklevéltár, 244–45. o.

26 Erről később bővebben lesz szó.

27 *Karácson I.*: i. m. 93., 282. o.

28 Székesfehérvár 1568-as javításával kapcsolatban például, mivel a munkaerőt a mohácsi, szekszárdi és simontornyai, valamint a fehérvári szandzsákoknak kellett adni, a fehérvári szandzsákbégen és a budai beglerbégen kívül az említett szandzsákok bégeinek is külön parancsot küldtek, s ebben személyes részvételüket is kötelezővé tették. Istanbul, *Başbakanlık Arşivi*, Mühimme defteri 7. k. 308. o. 2–3., 656. o.

29 *Káldy-Nagy Gy.*: Szulejmán. 113. o.

30 Ez abból a rendeletből derül ki, amit 1552 februárban írtak a budai defterdárnak: „Tudatad, hogy a budai várat egy építőmester 8 emberével kijavította, s most a pesti vár javítására került volna a sor, de ekkor azt mondták, hogy ők csak a budai vár javítói, ezért ha a pesti váron dolgoznak, mindegyiküknek napi 4 akcsé kosztpénz jár. Elrendelem, hogy az építkezésre most nincs szükség, ezért ne fizess nekik.” — *Káldy-Nagy Gy.*: i. m. 114. o.

vedelmét használták fel ilyen célokra.³¹ Az is megese, hogy annak a területnek, ahol a javítandó vár állt, valamelyik adóját közvetlenül fordították a költségek fedezésére.³²

A szükséges összegeket nem minden esetben utalták ki vagy tudták beszerezni előre. Előfordult, hogy a tisztségviselők a munkák elvégzése után folyamodtak az udvarhoz a költségek megtérítése végett.³³

Ha a munkálatok tetemesebb összeget emésztettek fel, vagy stratégiai szempontból fontosnak látszott egy vár sürgős megerősítése, akkor legnagyobb részben a központi kincstár vállalta magára a terhek viselését. Így például teljes mértékben a központ állta Özü várának javítási költségeit a XVI—XVII. század fordulóján, mert a nagyvezéri felterjesztés szerint ez „olyan vár, amely a Fekete-tenger és a Duna-vidék kulcsa lett”.³⁴

A pénzügyi fedezet előteremtésének további, nagyon fontos módjára hívják fel a figyelmet az ún. rendkívüli adókkal kapcsolatos adatok. A „rendkívüli adók” (török műszóval: avariz-i divanijje ve tekalif-i örfijje) elnevezés alatt többféle elemet magában foglaló adózási formát kell érteni, amelyet az oszmán birodalomban a XIV. század második felétől kezdve elsősorban azzal a céllal alkalmaztak, hogy általa a normális bevételek és a háborús kiadások között mutatkozó rést kitöltsék. A XV. század második felétől megkezdődött azonban az a folyamat, amelynek végeredményeként e rendkívüli adók a XVII. századra nagyrészt állandó adókká alakultak át. Ezzel párhuzamosan felhasználási körük is fokozatosan bővült, s már a XV. század végén sor került arra, hogy egyes várak javítási költségeit ilyen adók kivetésével fedezték.³⁵

A megnövekedett igények és a pénzügyi problémák Magyarország meghódított területein is megkövetelték hasonló eszközök igénybevételét, így az ún. „tamir akceszi”, a „javítási pénz” beszedését. A török hatóságok ugyanis az 1570-es évektől kezdődően — feltehetőleg a nagyobb várjavítások idején — ahhoz a módszerhez nyúltak, hogy az előirányzott összeget „javítási pénz” címen kivetették az adózókra. Így tettek 1582-ben is, amikor Székesfehérvár, Esztergom, Szigetvár stb. együttes javításával kapcsolatban ezt írták a budai beglerbégnak: „... nemes parancsomat kérve jelentetted, hogy (az említett várak szükségleteire) sok százezer akce kiadás lesz, s ezért — mivel a korábbi beglerbégek idejében ilyen várak javítása esetén a budai vilájet rájái minden háne (=család, adózó) után egy-egy gurust vagy filorit szoktak adni — most a régi szokás szerint a várak javításához segítségképpen minden hánétól egy gurus vagy egy filori szedessék. Ez okból elrendelem, hogy ... a szokásnak megfelelően minden hánétól egy-egy gurust hajts be, majd egy megbízott útján je-

31 Így történt ez a temesvári javításoknál 1571-ben, ahol a 600 000 akce összeget a temesvári mukátaából biztosították (Mühimme defteri, 14. k. 526. sz.). Fehérvárott 1572-ben a pénznek több mint a fele a fehérvári mukáta egyik biztosának befizetéséből folyt be (Bécs, Nat.-Bibl. Türk. Hss. Mxt. 553., és *Velics Antal*: Magyarországi török kincstári defterek I. Budapest, 1886. 251. o.). Mardin várat és városát 1574-ben és 1636—37-ben szintén az ottani kincstári jövedelmekből építették át (*N. Göyünc*: i. m. 93. és 96. o.). — A XVI. század derekán 1 akce egyenlő volt 2 dénárral, mivel a törökök által filori-nak nevezett magyar forint, ugyanúgy mint a török gurus, 50 akcset ért (*Káldy-Nagy Gy.*: Magyarországi török adóösszeírások, Budapest, 1970. 22. o. és *Fekete L.*: Die Sivâqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. Budapest, 1955. 238. o.). A pénz értéke később — mint ismeretes — romlott, például 1579-ben a török gurust 64 akcseval számolták (*Fekete L.*: i. m. 389. o.), s ugyanennyit ért ekkor a forint is.

32 *Karácson I.*: i. m. 282. o.

33 Ilyen ügyben terjesztett fel kérelmet pl. az esztergomi várparancsnok 1665-ben: „E szolgálja az Esztergom kapujánál lévő zenekar dobjának megromlott felületét 350 akce összegben kijavította, azután a függőkapu kijavítása végett a főkovács által 120 akce összegben egy ívezetet szerzett be, s kérelmezi a magas bujuruldit, hogy a pénz a defterdár által kifizetessék.” A kérelemre rávezetett szultáni utasítás: „A tisztelt defterdár efendi az előterjesztett módon 470 akcset egészen fizessen ki.” *Karácson I.*: i. m. 246. o.

34 *Cengiz Orhonlu*: Osmanlı tarihine aid belgeler — Telhisler (1597—1607) (Az oszmán történet forrásai — A nagyvezéri előterjesztések). Istanbul, 1970. 78. o.

35 *Ömer L. Barkan*: Süleymaniye cami ve imareti inşaati (1550—1557) (A Szulejmánije-dzsámi és imaretjének építkezése) I. c. Ankara, 1972. 104—105. o.

lentsd, hogy mennyi gyült össze.”³⁶ A rendeletet kétségtelenül végre is hajtották, ugyanis a pécsi szandzsákban beszédett összeg elszámolása fennmaradt. Az ezt tartalmazó jegyzék a következő címet viseli: „Ez a defter az ebben a 990. évben (1582. január 26—1583. január 25.) a budai vilájet romos várainak újjáépítésére — a nevezett vilájetből — beszédendő pénz (akcse) ügyében érkezett magas szultáni parancsnak megfelelően, a pécsi szandzsákból beszédett javítási pénzről (tamir akceszi) ad számot.”³⁷ A kivetéskor meghatározott módon minden dzsizjefizető egy gurust fizetett. Azonban ez alól felmentést kaptak azok, akik a pécsi vár szolgálatában álltak, valamint „néhány hiányt szenvedő háne”, amelyektől „bíróik közbenjárására a magas parancs szerint javítási pénz nem szedettet”.³⁸

Az építőanyag beszerzése

A várak javításához szükséges építőanyagokat háromféle módon szereztek be: a kincstári tulajdonban lévő bányák, erdők stb. hozamából, készpénz, vásárlás útján, vagy pedig természetbeni adó formájában, a parasztoktól. Az egyes építkezéseken mindig eltérően alakult, hogy melyik megoldáshoz folyamodtak. A székesfehérvári vár 1572-es javításánál például igen kevés készpénzt fordítottak dologi kiadásokra, tehát feltehetőleg a másik két eszközt vették igénybe az építőanyag beszerzésére.³⁹ Eger felújításánál viszont 1614-ben az összkiadásnak megközelítőleg 36⁰/₀-át tették ki az anyagvásárlások költségei.⁴⁰ Mardin 1549-ben lezajlott javításánál még ennél is jóval nagyobb lehetett a dologi kiadásokra fordított összeg aránya, hiszen a 802 780 akcsét kitevő összköltségnek a 10⁰/₀-át sem emésztették fel a bérek.⁴¹

Az anyagbeszerzések lebonyolításának olyan részleteiről, hogy a különböző esetekben honnan és kiktől vásároltak, forrásainkból nagyon kevés tudható meg. Mindenesetre feltételezhető, hogy az illetékes hatóságoknak ez nem kis gondot okozott. Egy alkalommal például eképpen utasították anyagbeszerzésre az egyik tisztségviselőt: „... amennyi deszka csak szükséges, azokat ahonnan csak lehet összeszerzedesd, előkészíttesd...”⁴². Szokollu Musztafa pasa pedig 1578-ban egyenesen az ellenséghez, a komáromi kapitányhoz fordult azzal a kéréssel, hogy építkezéséhez cserepet és deszkát küldjön.⁴³ A beszerzés nehézségeire utal az körülmény is, hogy gyakran igen messziről szállították a szükséges anyagokat. Palota várának kijavításához például 1664-ben Buda környékéről⁴⁴, Újvár helyreállításához 1665-ben pedig a budai, esztergomi és székesfehérvári szandzsákokból hozták a meszet.⁴⁵ Kanizsa javításánál szintén hasonló nehézségek léphettek fel az 1630-as években, mert a beszámolóban külön

36 Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Mühimme defteri 48. k. 423. sz. A „hane” terminusra ebben az időben l. *Káldy-Nagy Gy.*: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Budapest, 1960. 7. o.

37 Bécs, Nat.-Bibl. Türk. Hss. Mxt. 565.; *Káldy-Nagy Gy.*: i. m. 5. o.

38 Külön figyelmet érdemel e rendeletnek az a sora, amely a javítási pénz szedéséről mint „régis szokás”-ról emlékezik meg. E régi szokás azonban 10—15 évesnél több nem nagyon lehetett 1582-ben. Az 1570-es évektől kezdődő alkalmazását az alábbi körülmény valószínűsíti: a birodalom növekvő pénzügyi gondjainak egyik következménye az volt, hogy — legalábbis a Magyarországi területén — a dzsizje-fizetés kötelezettségét már minden családfőre és önálló keresőre kiterjesztették (l. ehhez *Káldy-Nagy Gy.*: i. m. 7. o.). A dzsizje-adóztatás kiszélesítése és a „javítási pénz” gyakorlatának kialakulása között nagyon valószínű a közvetlen összefüggés.

39 Bécs, Nat.-Bibl. Türk. Hss. Mxt. 553.; *Vélics A.*: i. m. I. 251—52. o.

40 Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Maliye 158.

41 N. *Göyünc.*: i. m. 92. o.

42 *Karácson I.*: i. m. 93. o.

43 *Takáts S.—Eckhart F.—Szekfü Gy.*: A budai pasák magyar nyelvű levelezése I. 1553—1589. Budapest, 1915. 153. o.

44 Drezda, Sächs. Landesbibl. H. No. Eb 387.

45 Uo.

kiemelték, hogy „a sok ezer kocsi kő és mész a messze távolban fekvő Pécs környékéről hozatott.”⁴⁶

Bár nyilván nem egyedül ezek határozták meg, de az említett problémák is szerepet játszhattak abban, hogy a török adminisztráció az e téren fennálló szükségleteit inkább természetbeni adók által igyekezett kielégíteni. Megfigyelhető, hogy akkor vetettek ki efféle adót különböző helységekre, mikor azok közelében valamelyik vár, híd stb. javítása esedékessé vált.⁴⁷ Ezek az esetleges, s így feltétlenül súlyosabb terhet jelentő kivetések azonban nem kizárólagos formáit képviselték az adó általi anyagbeszerzésnek. Több helysére ugyanis olyan módon róttak ki ilyen terheket, hogy az építőanyag beszolgáltatását az illető hely állandó adói közé sorolták, s ezért olykor a többi adót arányosan csökkentették. Így, állandóan adóban szolgáltatott palánkfát, hídszöveget az alföldi városok közül például Nagykőrös.⁴⁸ Ez az eljárás mintegy átmenetet képez ahhoz a harmadik módszerhez, amely a birodalom egészét tekintve a leginkább jellemző. Ahhoz tudniillik, hogy az időnként javításra szoruló objektumok közelében egyes helységeket bizonyos adók alól mentesítettek, s azok ennek fejében tartoztak építőanyagot beszállítani. Túlnyomórészt e rendszer keretében elégítették ki a várak napi anyagszükségletét, s csak a nagyobb javítások idején folyamodtak egyéb eszközökhöz. Jellemző e tekintetben a pesti vár faanyaggal való ellátásának megszervezése a XVI. század közepén. A budai szandzsák 1546-os összeírása szerint ehhez a várhoz négy falu (Szentlőrincváta, Sződ, Tápiószentmárton és Gubacs) volt rendelve az alábbi feltételek mellett: „A nevezett falu lakosai arra rendeltettek, hogy amikor a pesti vár hídjainak, ágyúinak és ágyúszertárának kijavításához fa kell, azt kivágják és saját kocsijaikon a nevezett várba hordják. Az új szultáni defterben úgy jegyeztetett fel, hogy amennyiben ezen a módon szolgálataikat ellátják, rendkívüli adókat (avariz-i divanijje ve tekalif-i örfijje) — legyen az várjavítás, vagy kétkezi munka, a szpáhi számára tűzifa- és szénabeszolgáltatás, vagy egyéb szolgálat —, valamint az említett szolgálaton kívül más adókat, miután a tizedet és az adókat a javadalombirtokosnak megfizették, tőlük ne követeljenek”.⁴⁹ Javítása esetén a pesti várhoz hasonlóan Szultánhiszári várát is az arra kirendelt falvak látták el faanyaggal oly módon, hogy ennek ellenében „rendkívüli adóik (avariz haneleri) megszüntetettek”.⁵⁰

A munkaerő

1. Az építészek. Az oszmán birodalom nyugati végein bizonyos időszakokban alkalmaztak olyan építészeket, akik egy meghatározott terület várainak javítási, karbantartási munkálataiért építészeti szempontból felelősséggel tartoztak. Így volt ez Boszniában is, amíg a végvári vonal itt húzódott. A vilájet

46 Istanbul, Topkapi Sarayı Arşivi, E 895.

47 Az alábbi rendelet szerint ilyen szolgáltatással terhelték meg Gyöngyös városát 1669-ben a hatvani vár javítása miatt: „... Hatvani vára, amelynek javítása... e szent évben elrendeltetett, a városokra és falvakra évi illetékképpen kirótt épületfával megfelelő módon ellátott; Gyöngyös városa is az évi illetékképpen kiszabott épületfát megadta; mivel a vár jelenleg hiányban nem szenved... a parancs megérkezése után ezzel az ürüggyel a nevezett város népét ne háborgassák...” — Gyöngyös város levéltára, 194. sz.

48 Szilády Aron—Szilágyi Sándor: Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. I—II. Pest, 1863., I. az egyes évek adózását összegző regesztrumokat.

49 Káldy-Nagy Gy.: Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546—1562) (Szulejmán korának budai tahrir defterei). Ankara, 1971. 133., 194., 207., 323 o. Vö. továbbá uő.: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Pest Megye Múltjából 3. Budapest, 1977. 86., 96., 217., 120. o.) Ezt a rendszert egészítette ki a budai kincstár a maga részéről azzal, hogy időnként — főleg általányszolgáltató helységektől — pénzadó helyett építőanyag beszállítását kívánta, s ezeket Budán elraktározta, majd szükség esetén onnan kiadta. L. Fekete L.—Káldy-Nagy Gy.: I. m. 317., 536. o.

50 Drezda, Sächs. Landesbibl. H. No. Eb 387. (Szultánhiszári = vár az aydini livában.)

1516-os törvénykönyve (kanunnáméja) ugyanis a várak javítására kötelezett nemmohamedán mesterek vezetéséről akként rendelkezik, hogy azok „annak az építésznek az irányításával” végezzék el a javításokat, „aki abban az országban az építészeti szolgálat ellenében timárt birtokol”.⁵¹ Budán szintén, már a magyarországi török uralom kezdeti időszakában is, működött építész. 1556—1560 között például egy bizonyos Mímár Gyorgye (Gyorgye építész) töltötte be ezt a tiszteletet.⁵² Fízetését, amely nem volt túlságosan magas (15 akce naponta), a budai kincstár folyósította, s ez általában 15 hónaponként került kifizetésre.⁵³ Amellett, hogy építész munkaköre nem foglalta le különösképpen, viszonylag alacsony fizetése is hozzájárulhatott ahhoz, hogy mellette adóbeszedői munkakörben dolgozhatott.⁵⁴

A későbbi időkből viszont mindössze négy budai építész nevét ismerjük: Mehmed és Bajram 1571—72-ben, Hüsrev 1579-ben, Haszán főépítész pedig 1628-ban teljesített ilyen szolgálatot a végvidék központjában.⁵⁵

Annak ellenére, hogy időnként tehát munkálkodtak építészek Budán, a források szerint a vilájet egyéb várainál igen ritkán történt meg, hogy szakképzett építészek irányították a javítási munkálatokat. Például Székesfehérvárott 1572-ben, vagy Egernél 1614-ben a feljegyzések szerint nem vett részt építész a felújításokban.⁵⁶ Szentjobb várának kijavításához 1667-ben a „néhai Kodsza pasának Váradon lévő vakufját kezelő Fakrullah alajbéget” rendelték ki irányítóknak.⁵⁷ Az egri vár dzsámijának újjáépítése ügyében pedig így határoztak 1672-ben: „... Ibrahim aga, a gönüllük kethüdája, az említett pénzzel a szükséges helyeken a kellő javításokat végeztesse el...”.⁵⁸

A boszniai és budai építészek esetében fennálló helyzet (ti., hogy szolgálatak ellenében timárt vagy rendes fizetés kaptak) miatt persze lehetséges, hogy valójában sokkal több építkezés zajlott le építész irányítás mellett. Hiszen amennyiben ilyen építészt alkalmaztak valahol, semmi sem indokolta bejegyzésüket a kiadásokat rögzítő elszámolásokba. Azonban úgy látszik, később mégis lemondtak arról, hogy állandó építészt tartsanak, mert a továbbiakban (főleg a pusztítóbb háborúk után) többnyire a központból küldtek ki szakértőt a nagyobb javítások irányítására. A tizenöt éves háború elmúltával, 1609-ben is így rendeltek ide építészt Mehmed csaus személyében,⁵⁹ s ugyancsak Isztambul-

51 Ö. L. Barkan: XV. ve XVI. asirlarda osmanli inparatorluğunda zirai ekonominin hukuki ve mali esaslari I. Kanunlar. (Az oszmán birodalom mezőgazdaságának jogi és pénzügyi alapjai a XV. és XVI. században I. Törvények. Istanbul, 1943. 397. o.). Kanuni i kanun-name za bosnanski, hercegovački, zvrnički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak. Sarajevo, 1937. 23., 35., 60. o.

52 Velics A.: i. m. II. Budapest, 1890. 187., 295. o. és Fekete L.—Káldy-Nagy Gy.: i. m. 281., 322., 545. stb. o.

53 Fekete L.—Káldy-Nagy Gy.: i. m. 407., 545. o.

54 Uo. 322., 323., 329., 340. o. stb.; többek közt ő látta el a paksi és kuvin-szigeti mukátaa eminjének és a Cegléd, Körös és Madocsa hász-birtokok mukátaaja ámiljának tisztjét. E két tisztség mibenlétere l. Káldy-Nagy Gy.: Magyarországi török adóösszeírások. I. m. 37—63. o.

55 Fekete L.: Budapest a törökkorban. I. m. 253. o. Fekete L.: Die Siyaqat-Schrift. I. m. 391. o. Ezen kívül az 1618—19-es szigetvári zsoldjegyzékben is szerepel egy Ali nevezetű építész (Velics A.: i. m. I., 408. o.).

56 Bécs, Nat.-Bibl. Türk. Hss. Mxt. 553.; Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Maliye 158.

57 Karácson I.: i. m. 282. o.

58 Uo. 278. o.

59 Ahmed Refik: Hicri on birinci asirda Istanbul hayati (1000—1100) (Isztambul élete a mohamedán időszámítás 11. századában). Istanbul, 1931. 37—38. o. „Rendelet a Buda védelmét ellátó Ali pasának: az ottani végeken lévő várak kijavítása s felújítása szükségessé vált. Mivel ehhez egy értő és becsületes építész jelenléte a legfontosabb dolgok közül való, megparancsoltam, hogy a magas udvarom csausaihoz tartozó s a korábbi hadjáratokon a főépítész tisztjét ellátó... Mehmed csaus... — akinek a folytatott hadjáratokon és az elfoglalt várak kijavításában és felújításában szolgálatai tökéletesek voltak — töltsen be melletted a főépítész tisztjét a budai végeken...” Egyébiránt a XVI. sz. elején is gyakorlatban lehetett az építészek, az irányítók központból való kiküldése, mert Dzselaizáde szerint 1521-ben „Belgirád falain és bástyáin az ágyúgyólyóktól lerombolt részek kijavítására bégek küldettek ki a magas udvar bégjei közül” (Thury J.: Török történetirók II., 144. o.).

ból érkezett építész, Sziaivus aga segítségével állították helyre Budát a korábbi nagy ostrom után 1684—85-ben.⁶⁰

2. *A kézművesek.* A kisebb, midnennapi munkák elvégzésére néhány várnál többféle kézművest is tartottak olyan módon, hogy a várórség katonai szervezetébe illesztve, a többi katonához hasonlóan és a végzendő munkától függetlenül számukra meghatározott összegű napi zsoldot biztosítottak. E kézművesek többnyire ácsok, kőművesek és ún. kjárok voltak. Ez utóbbi műszó kézművest jelent általában, tehát e név alatt sokféle, vagy pedig egyszerre több mesterséget tudó kézművest kell érteni. A kézművesek száma azonban elenyészőnek mondható, s amellet nagyon kevés várban találjuk meg őket. 1543-ban Székesfehérvárott 10 kovács és 11 ács húzott zsoldot, míg a budai zsoldlajstromban ugyanekkor együttesen 4 ácsot és kovácsot, valamint 9 kjárt írtak össze. Szintén ebben az időpontban a pécsi órség között 12 ács, Esztergomban együttesen 5 kovács és kjár, Vácott 2 ács, Pesten pedig 10 kjár és 5 kovács volt alkalmazásban.⁶¹ A nagyobb, vagy fontosabb várak zsoldjegyzékeiben az az 1560-as évek végéig található néhány fős kézműves csapatok,⁶² ezután már többnyire hiába keressük őket. Csak elvétve — mint pl. Lippán 1590—91-ben,⁶³ vagy Kanizsán és Szigetváron 1618—19-ben⁶⁴ bukkannak fel zsolddal fizetett kézművesek.

A kézműveseknek a zsoldjegyzékekből való eltűnése nyilvánvalóan összefügg a török uralom megszilárdulásával. Elég az említett időpontokra pillantani, s máris feltűnik, hogy közvetlenül az ország meghódítása után vagyunk, amikor is a lerombolt várak helyreállítása elsőrendű feladatként jelentkezett. Láthatólag ezt a feladatot kívánták ily módon, folyamatosan rendelkezésre álló mesterek alkalmazásával megoldani, s amint ennek eleget tettek, már nem látták szükségesnek fenntartani a régi rendszert.

Ez a rendszer azonban legtöbbször (főleg a birodalom egyéb területein) nem önmagában, hanem egy további rendszerrel szorosan összefonódva állt fenn. Ez utóbbi nem jelentett mást, mint a legkézenfekvőbb lehetőség kiaknázását: a helyi lakosság kézműves rétegének igénybevételét. Ennek az igénybevételnek kétféle módját kell határozottan megkülönböztetni: az egyiket nevezhetjük „szervezett”-nek, a másikat pedig „esetleges”-nek.

Az előbbi forma az oszmánok legősibb intézményei közé tartozik. Lényege röviden az, hogy a várak folyamatos javítása érdekében kellő számú kézművest felmentettek bizonyos (legtöbbször a rendkívüli) adók alól, s azok „mentes és szabad” (muaf ve müsellem) rájaként ennek fejében kötelesek voltak elvégezni az esedékes munkákat. Látható tehát, hogy az építési anyag mentesség fejében való beszolgáltatásával azonos metódus kialakításáról van szó — ami sokszor gyakorlati egybeesést is jelentett: gyakorta egyazon falu lakói közül kerültek ki az anyagbeszolgáltatásra és a kézműves munkára kötelezettek.

A mentesített kézműveseknél nagyjából kétféle munkaszervezet különíthető el. Az egyik, feltehetőleg régibb rendszerben az egyes váraknak megvoltak a „saját”, csak ahhoz a várhoz szolgáló kézműveseik. Ez a forma már megfi-

60 Fekete L.: i. m. 48. (Ennek az építésznek fennmaradt egy levele Gyöngyös város levéltárában, l. a 236. sz. oklevelet.) Egyébként valószínűleg a helyi építészek hiányának tudható be, hogy általában még a tervrajzok is a központból érkeztek. vö. Műhimme defteri No. 3. 117. sz.

61 Velics A.: i. m. I. 15., 13., 24., 21., 20., 19. o.

62 1544-ben Esztergomban és Visegrádon, 1549—50-ben Budán, Pesten, Vácott és Esztergomban, 1556—57-ben Székesfehérvárott, 1558—59-ben Pesten, Tatán, Székesfehérvárott, 1568—69-ben Budán, Pesten, valamint Szigetváron voltak kézművesek. l. Velics A.: i. m. I—II. az illető évek zsoldjegyzékeiben.

63 Velics A.: i. m. I. 379. o.

64 Uo. 402., 408. o.

gyelhető az egyik legkorábbi oszmán defterben, Arvanid szandzsák 1431—32-es összeírásában.⁶⁵ Az ilyen rendszernél aztán ismét két változatot lehet megkülönböztetni, aszerint, hogy miként alakult a kézművesek és a katonai szervezet viszonya. Míg ugyanis bizonyos helyeken ez a kapcsolat csak formai (katonai jellegű szolgálat, amihez esetenként katonaira emlékeztető, de a „polgári életben” semmiféle funkcióval nem bíró szervezet járul), hiszen a mesterek továbbra is helyükön maradnak, s csupán a munkák idején keresik fel a várat, addig másutt a szolgálat lényegileg is katonáivá válik: itt a kézművesek bekerülnek a vár őrségének szervezetébe, felköltöznek a várba — egyszóval reguláris katonákká válnak.⁶⁶ A XVI. század közepén a magyarországi várakban szolgáló kézművesek szervezete tehát leginkább ehhez a formához kapcsolható, azzal a megszorítással, hogy esetükben nem látszik tisztán: mentesített rájáról, vagy már „hivatásossá lett” várjavító katonákról van-e szó; az utóbbira enged következtetni mindenestre, hogy egy részük nem helybeli volt, hanem a birodalom belső területéről származott.⁶⁷

A másik fajta munkaszervezet, amibe a várjavításra rendelt kézműveseket tömörítették, egészen eltérő követelményeket támasztott a besorolt kézművesekkel szemben. Itt ugyanis nem egyes várak állandó javítását kapták feladatul, hanem szükség esetén egy országrész, egy tartomány várainak helyreállítását. Az 1516-os kanun így határozza meg a Boszniában ilyen formában mentesített kézművesek tennivalóit: „Ha a végeken lévő várak közül egyiknek javítása elrendeltetne, a boszniai vilájet összes váraihoz javítóként kirendelt 70—80 mentes, hitetlen mester gyülekezzék össze, s ... a várat javítsa ki.”⁶⁸

Amikor a mentesítéses rendszer keretében rendelkezésre álló munkaerő kevésnek bizonyult, került sor a helyi kézművesek felhasználásának arra — a fentebb esetlegesnek nevezett — módjára, ami a következőket jelentette: alkalmilag toboroztak, illetve rendeltek be kézműveseket különböző (gyakran igen messze fekvő) helyekről, akiknek ezért általában meghatározott bért fizettek. Az ilyenfajta eljárás követelménye szükségszerűen adódott a mentesítéses rendszer hiányosságaiból. Mindenekelőtt abból, hogy azt nagyfokú elterjedtsége ellenére sem mindenütt vezették be, márpedig javításokat a legtöbb helyen — ha ritkán is — de végeztettek. Továbbá, ha a kisebb munkákat hiánytalanul el is tudták látni, nagyobb javítások kivitelezésére a mentesített mesterek — létszámuknál fogva — önmagukban képtelenek voltak. S végül — legalábbis a rendelkezésre álló levéltári források szerint —, a XVI. század második felétől megfigyelhető e rendszer bomlása, s ettől kezdve általános jelenség a kézművesek alkalmi összegyűjtése. Az alábbi példák is erről győznek meg: a tatai vár kijavítására 1558-ban Csepelről küldtek ki kilenc ácsot;⁶⁹ 1572-ben Esztergom, Székesfehérvár és Szigetvár felújításához Zvornik, Krusevác (Aladzsa-hiszár), Szendrő, Szerém, Pozsega, Bosznia és Hercegovina szandzsákokból rendeltek ácsokat és kőműveseket;⁷⁰ Nagyvárad helyreállításához 1661-ben Eger és Temesvár környékéről gyűjtöttek össze kőműveseket.⁷¹

65 *Halil Inalçik*: Hicri 835 tarihi Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid (Arvanid szandzsák 1431—32-es deftere). Ankara, 1954., és uő.: Stefan Duşandan Osmanlı İmparatorluğuna. Fatih devri üzerine tetkikler ve vesikalar I. (Stefan Dusántól az oszmán birodalomig — Kutatások és okmányok a Fátih korára vonatkozóan). Ankara, 1954. 163. o.

66 Vö. ehhez *H. Inalçik*: Fatih devri ... i. m. 155—56. o., valamint *Velics A.*: i. m. II. 3—9. o.

67 *Velics A.*: i. m. I. 15., 18., 69. o.

68 *Ö. L. Barkan*: Kanunlar ... i. m. 396—97. o., és Kanuni i kanun-name ... i. m. 23. o. A kézműveshiány enyhítésére más eszközöket is igénybe vettek, pl. az erőszakkal való áttelepítést. Neşri szerint így jártak el II. Mehemed 1467/68-as karamániai hadjárataán is: „Azután a padisah megparancsolta, hogy Larendéből és Konjából embereket telepítsenek át Isztanbulba. Mahmud pasa a kézművesek közül sok személyt hoztatott át.” Vö. Neşri, *Kitab-ı Cihan-nüma*, II. 783. o.

69 *Fekete L.—Káldy-Nagy Gy.*: i. m. 316. o.

70 Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Mühimme defteri 16. k. 343. sz.

71 Drezda, Sächs. Landesbibl. H. No. Eb 387.

Meg kell azonban említenem, hogy a XVII. században néhány helyen — a szokás alapján — megint kezdett kialakulni valamiféle rend, s ennek megfelelően egy meghatározott vár javítására általában ugyanazon vidékekről hívták be a kézműveseket. Gyöngyös város kézművesei például a kezdeti bizonytalanságok után rendszerint Hatvan váránál szolgáltak, s vitás esetekben sikerrel hivatkoztak erre a szokásra: a XVII. században több szultáni rendelet szögezte le, hogy a gyöngyösieket Hatvan várán kívül sehol másutt ne vegyék igénybe.⁷²

A kézművesek alkalmi összegyűjtése egyébként nem nélkülözte a kényszermunka bizonyos elemeit — különösen nagyobb vállalkozások idején. Az isztambuli Szülejmánije-dzsámi építkezésének nemrégiben napvilágra került anyaga azt mutatja, hogy egy ilyen nagy munka a birodalom kézműves rétegének jelentős hányadát megmozgatta.⁷³ Az efféle munkák adtak lehetőséget arra is, hogy a kézműveseket nyilvántartásba vegyék, ami legközelebbi igénybevételük alapjául szolgálhatott.⁷⁴ A központi hatalom azért is kényszerült ezekhez az eljárásokhoz folyamodni, mert — mint a tények világosan mutatják — nem állt rendelkezésre megfelelően nagy kézműves réteg. Nemcsak arról van szó ugyanis, hogy a nagyobb építkezésekhez szinte az egész birodalmat mozgósították, hanem arról, hogy ugyanezt megtették (kisebb méretekben) rengeteg más munka alkalmával is, amelyek pedig méreteikben össze sem vethetők például egy nagyobb dzsámi építésével.⁷⁵ A mentesítéses rendszerrel kapcsolatban láttuk, hogy a probléma igen korai eredetű, s azt is megfigyelhettük, milyen módszerekkel igyekeztek leküzdeni akkor az efféle nehézségeket. Alapjában azonban a XVI—XVII. században sem változott a helyzet. Persze annak, hogy Isztambulban időnként ácsokat nem lehetett találni, a társadalmi feltételek mellett különleges okai is voltak.⁷⁶ De általában a bajok egy része minden bizonnyal a munkabérekkel kapcsolatos problémákból fakadt.

3. *Munkabérek.* A XVI. század közepén a magyarországi várak őrségeihez tartozó kézművesek napi zsoldja 5 és 13 akce között váltakozott, de az esetek többségében 6—8 akcsét tett ki. Ez az összeg megfelel a közkatonák átlagos zsoldjának, hiszen például Budán 1543-ban a műstahfizok (janicsárok) és az azabok 6—7 akcsét, a topcsik 10 akcsét kaptak, s a gönüllük és lovasok zsoldja sem haladta meg a 10—12 akcsét.⁷⁷ Egyéb adatokkal összetevve úgy látszik, ez idő tájt a birodalomban mindenütt hasonló béreket fizettek. A Szülejmánije-dzsámi építkezéseinek dolgozó mesterek közül a legjobban keresők 10—12 akcsét kaptak naponta, míg a kisebb szaktudásúak bére 7—10, a segédeké pedig 4—6 akce között mozgott.⁷⁸ Nagyjából ennek megfelelően alakult a Székesfehérvár

72 Gyöngyös város levéltára, 12., 20., 73., 131., 151. sz. Érdekes, hogy bizonyos helyeken a törökök alkalmazkodtak a magyar királyság idején kialakult szokásokhoz. Eger javításához például rendszerint ugyanazon helyekről rendelték be a jobbágyokat, mint amelyeket korábban a magyar országgyűlés erre kötelezett. *Détsky Mihály*: Adalékok a törökkori Eger történetéhez. Egri Múzeum Évkönyve IV. Eger, 1966. 159. o.

73 *Ö. L. Barkan*: Süleymaniye cami... i. m. különösen a 93—156. o.

74 A különböző munkákra kirendelt kézműveseket ugyanis általában jegyzékbe vették. Az edirnei kádinak küldött 1564. augusztus 26-án kelt utasítás pl. így rendel el ezt: "... a jól védett Edirnében és környékén amennyi kőművest és ácsot csak találsz, azt mind gyűjtsd össze, neveiket és személyleírásukat írd be defterbe, s felszerelésükkel együtt... küldd el őket." *A. Refik*: Onuncu asir-i hicriyyede Istanbul hayati (961—1000) (Isztambul élete a mohamedán időszámítás 10. századában). Istanbul, 1333/1318. 26. o.

75 Például Akkermann és Kilia javításán 1490-ben Isztambul, Bursa, Edirne, Filibe, Szófia, Malkara, Szilisztre, Dimetoka, Burgasz, Vize és még sok más helység kézművesei dolgoztak. *Ö. L. Barkan*: i. m. 104. o.

76 Ezek közül az egyik leglényegesebb, hogy az itteni kézművesek gyakran kényszerültek részt venni a hadjáratokon (vö. *A. Refik*: Hicri on birinci... i. m. 21., 24. o.), s védekezésükkel néha egyszerűen elszöktek (*A. Refik*: Onuncu asir-i hicriyyede... i. m. 43—44. o.).

77 *Velics A.*: i. m. I. 18—19. o.

78 *Ö. L. Barkan*: Türk Yapı ve Yapı Malzemesi İçin Kaynaklar (Források a török építés- és építőanyag-történetéhez). Iktisat Fakültesi Mecmuası. 17. c. 1—4. 17. és utó: Süleymanive cami... i. m. különösen a 194. és 329. o. közötti táblázatok.

javítását végző kézművesek fizetése is 1572-ben, bár itt jóval nagyobb eltérések voltak az egyes kategóriák között. Míg a kőművesek bére megfelelt az átlagosnak az ácsokat, és főleg a kovácsokat, meglehetősen gyengén fizették: 5, ill. 3 akcsét kaptak.⁷⁹

A kincstár tehát a megszabott bért általában megfizette. A probléma azonban nem is ezzel volt, hanem sokkal inkább a bérek színvonalával, mert az gyakran elmaradt a megélhetéshez szükséges minimumtól. Tárgyalt korszakunkban (XVI. század második fele — XVII. század) ebben két tényező játszott döntő szerepet: a pénzromlás és a központi hatalom bérszabásai. Az államhatalom és a kézművesek érdekeinek szembenállását kitűnően világítja meg az a rendelet, amelyet 1585 május hónapban küldtek az isztambuli kádinak. E parancsban arról értesülünk, hogy a kincstári építkezéseken dolgozó kézműveseket „néhány, házzal rendelkező személy” magasabb bér ígéretével átcsábította saját építkezésére, s ezért a szultán a következő utasítást adja: „... megparancsolom, hogy ... azokat, akik a kincstári építkezéseket otthagyták, s pénzért sóvárogva máshová mentek dolgozni, erősen figyelmeztess és rendeld vissza, amaz háztulajdonosoknak pedig add tudtára, hogy Hizir napjától Kászim napjáig 12 akcsét, Kászim napjától Hizir napjáig pedig 10 akcsét fizessenek ... (Ha ezután ilyesmi megtörténik), s az építtető a városbeliek közül való, büntetessék meg, ha pedig a javadalmat élvezők közül van, annak nevét, személyleírását, csapatát, zsoldját, egyszerűen bármiféle javadalmat élvez, azt mind jelentsd nekem, hogy ... kellőképpen elnyerje büntetését.”⁸⁰ Két év múltán azonban, amint az a főépítésnek (mímár basi) küldött rendeletből kiderül, a kézművesek a fenti módon megállapított bért a közben tett emelésekkel együtt sem találták elegendőnek megélhetésük biztosításához: „Nemrégiben levelet küldtél, amelyben jelentetted, hogy a kőművesek, ácsok és kőfaragók napi illetéke, amely 12 akcsét tett ki, megélhetésükhöz nem elegendő, s ezért 16 akcse adassék nekik. Ezután nemes parancsot adtam ki, s abban elrendeltem, hogy a nevezettek napi illetéke 16 akcse legyen, de annál több semmiképpen. De most, hogy a boldogság küszöbénél a nemes tugra szolgálatában álló Mehmed pasa dzsámit építtet, s az ott dolgozóknak magas fermánom értelmében 16 akcse napi bért fizetnek, azok többet követelnek, s mondván: »ha többet nem adtok, nem dolgozunk«, a munkától vonakodnak és eképpen perlekednek. Azokkal, akik magas fermánomnak nem engedelmesskednek, el kell bánni...”⁸¹ Nem változott a helyzet a XVII. század elejére sem: ugyanígy kevésnek találták bérüket az edirnei karaván-szeráj építkezésén dolgozó kézművesek 1609-ben, pedig ekkor a legjobb mesterek már 25 akcsét, s a gyengébbek is 17—18 akcsét kerestek naponta.⁸²

4. *A segéd munkások.* A javításokban résztvevő segédmunkaerő zömét a török fennhatóság alatt is a parasztság adta. A török hatóságok a várak felújításához kirendelt jobbágyokat sajátos műszóval „dzserehor”-oknak nevezték. A szó egykori jelentése „napi zsoldot húzó”⁸³ (yevmiye alan). A dzserehorokat a

79 Bécs, Nat.-Bibl. Türk. Hss. Mxt. 553.: *Velics A.*: i. m. I. 252—254. o. A kézművesek a számkura megállapított napi illeték mellett néha költségtérítésben vagy élelmszerellátmányban is részesültek. Vö. Ö. L. *Barkan*: Süleymaniye cami ... i. m. 96—97. o.; *Velics A.*: *uo.*, *Barkan*: 1070—1071 (1660—1661) Tarihi Osmanli Bütçesi ve Bir Mukayese (Egy 1660—1661-es oszmán állami elszámolás és egy összehasonlítás). Iktisat Fakültesi Mecmuası, 17. c. 1—4. 333. o.

80 *A. Refik*: Onuncu asir-i hicriyyede ... i. m. 104. o.

81 *Uo.* 105—106. o. A rendelet 1587. június 21-én kelt.

82 Ez derül ki abból a parancsból, amit Edirne és Inoz kádjának küldtek 1609. június 6-án. *A. Refik*: i. m. 36. o. Erősen elgondolkoztató, hogy ha a kézműveseket ez a bér nem elégítette ki, vajon hogyan látták helyzetüket a magyarországi várakban szolgáló katonák, akiknek zsoldja a XVI. századihoz képest alig, vagy egyáltalán nem emelkedett. Kanizsa várának 1619-es zsold-jegyzékében található az a különös adat, mely szerint a raktárakra felügyelő agának és irnok-nak 15, a raktár ácsának pedig 25 akcsét fizettek naponta! (*Velics A.*: i. m. I. 402. o.)

83 *M. F. Köprülüade*: Bizans műesseselerinin osmanli műesseselerine tcsiri (A bizánci intézmények hatása az oszmán intézményekre). Türk Hukuk ve Iktisat Tarihi Mecmuası I. (1931) 246—47. o.

XV. század végétől a határvidék keresztény lakosságából toborozták, s várak javításánál, a hadsereg útvonalainak megtisztításánál, a hadianyag szállításánál alkalmazták őket.⁸⁴ A XVI. század második felétől — miután a magyarországi török végváraknál a rájákat elég nagy számban vették igénybe — a dzserehor szó már egyre inkább a „várjavításra, ill. közmunkára rendelt jobbágy” fogalmát jelentette, s a XVII. században főleg ilyen általános értelemben használták.

A parasztság munkaerejének ilyen irányú felhasználásáról történeti irodalmunkból sok minden megtudható.⁸⁵ Ezért itt csupán két dolgot említenék meg: egyrészt, ha pontosan, törvényileg meghatározott módon nem is rögzítették, a szokás alapján egy-egy vár javítására általában ugyanazon területek dzserehorjait rendelték ki;⁸⁶ másrészt úgy látszik, hogy — legalábbis a XVI. században — e „robotlókat” nem ingyenmunkában, hanem meghatározott bér fejében dolgoztatták az építkezéseken. Egy 1551. október 1-i elszámolás szerint a simontornyai, koppányi, mohácsi és székesfehérvári szandzsákok és néhány hász-birtokhoz tartozó város dzserehorjai egy meg nem nevezett építkezésen 4 akcsét kaptak naponta.⁸⁷ 1572-ben a fehérvári vár kijavításán dolgozó dzserehoroknak naponta három akcsét fizettek.⁸⁸ Bár ezek a bérek meglehetősen alacsonyak, maga a bérfizetés ténye igen figyelemreméltó, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy a királyi Magyarországon, például Eger várjavítási munkálatainál 1551—55 között, a legnehezebb munkát végző napszámosoknak is csak 6—8 dénárt, azaz 3—4 akcsét fizettek naponta.⁸⁹

A segédmunkaerő biztosításához, akárcsak a magyar oldalon, a törököknél is felhasználták a rabokat. Bár kevés konkrét adatot ismerünk, igénybevételük elég kíméletlenül történhetett, mert pl. egy 1568. szeptember 24-i rendeletben arra intették a budai beglerbéget, hogy „Oly módon tedd meg a készüléteket Szigetvár javításához, hogy a munka könnyen elvégződjék s a költségvesztését és a hadifoglyok halálát ne okozd.”⁹⁰

A várjavítások kérdéseinek áttekintése során eddig jobbra azok a mozzanatok kerültek előtérbe, amelyek a XVI. és XVII. században lezajlott javítások általános, közös vonásait ragadták meg. Ezért ezek után az is tanulságos lehet, ha egy vár esetében vizsgáljuk meg, milyen gyakorisággal és körülmények között folytak ott karbantartási munkálatok. Egy ilyen áttekintéshez Székesfehérvár kínálkozik a legjobb példának, mert a rá vonatkozó adatok egyúttal arra is alkalmas adnak, hogy általuk összehasonlítsát tehessünk a XVI. és XVII. századi javítások között. Mindenekelőtt áll ez a vár 1572. évi felújítási munkálatairól készült elszámolásra, amely jól kiegészíthető az egri vár 1614-es javításáról fennmaradt iratokkal, s ezek együttesen tájékoztatást adnak a beállott változásokról is.

A székesfehérvári vár javítására vonatkozó első közlések 1545—46-ból származnak: nem egészen egy év leforgása alatt (1545. szeptember 7—1546.

⁸⁴ Kanuni i kanun-name... i. m. 23., 29., 35., 60. o.; *Ö. L. Barkan*: Kanunlar, i. m. 396. o.; *Káldy-Nagy Gy.*: The First Centuries... i. m. 179. o.

⁸⁵ Erre már a török hódoltság korának múlt századi nagy monográfusa, Salamon Ferenc is hozott bőséges adatokat. Vö. *Salamon F.*: Magyarország a török hódoltság korában. Budapest, 1886.

⁸⁶ Jól megfigyelhető ez pl. Székesfehérvár esetében, amelynek javításain a XVI. sz.-ban rendszerint a fehérvári, simontornyai, szekszárdi szandzsákok dzserehorjai dolgoztak.

⁸⁷ Bécs, Nat.-Bibl. Türk. Hss. Mxt. 593. sz.

⁸⁸ Uo. Mxt. 553. Ugyanígy rendszeresen kaptak pénzt azok a ráják is, akiket kocsijaikkal, fuvarozásra rendelték be a török hatóságok. A fenti esetekben 4—5 ill. 8 akcsét fizettek nekik. L. még ehhez *Ö. L. Barkan*: Süleymaniye cami... i. m. 104—105. o. és *Velics A.*: i. m. II. 58. o.

⁸⁹ *Détschy Mihály*: Munkások és mesterek az egri vár építkezésein 1493 és 1596 között. Egri Múzeum Évkönyve II. (1964), 167. o.

⁹⁰ *Karácson I.*: i. m. 93. o.

július 28.) a várfalak, az ágyúszertár, a várkapuk, a fegyvertár stb. kisebb javítására 8 012 akcsét fordítottak.⁹¹ Valamikor 1546—1550 között zajlott le az a karbantartási munka, melynek során a „vár építésénél szükséges fuvarok költségeire” 62 000, a szerszámokra pedig 1 000 akcsét fizettek ki.⁹²

Ezután a vár újabb kijavításáról az 1558—60-as budai pénztári naplókban található adatok: három alkalommal szerepel bennük kiadási tétel a vár építése javára. Azonban egyik esetben sem nagyjavításról volt szó, hanem csupán egyes tartozékok, mint a lóporraktár, dzsámi, vagy a minaret helyreállításáról. Maga a kiadott összeg jelzi legjobban a munkák kis méretét, hiszen azok során összesen csak 5 950 akcsét használtak fel.⁹³ Ugyanilyen apró pótlásokra, felújításokra került sor az 1560-as évek legelején, amikor is a vár néhány kapuján, a janicsárok szállásán, a raktárakon stb. végeztek kisebb javításokat.⁹⁴ 1568-ban kétféle építkezés is lezajlott: egyrészt ekkor építették ki a fehérvári palánkok egy részét, másfelől ez évben történt a bazilika átépítése katonai célokra.⁹⁵ Az 1572. évet a fehérvári váron végzett egyik legnagyobb felújítás évszámaként tartjuk számon.⁹⁶ De még ezt is messze felülmúlta az a vállalkozás, amely — ha megvalósult — valószínűleg Székesfehérvár törökkori történetének leghatalmasabb építkezési munkálatait jelentette: 1582 végén a várban 5000 zira fal és a palánkok kijavítására adtak ki parancsot.⁹⁷

Ezután 1596—99 között⁹⁸, majd a tizenöt éves háború közepén, 1601-ben, a várható magyar támadásra előkészülve erősítették meg a várat.⁹⁹ (A még ez évben magyar kézre került várat a császári hadvezetés is felújíttatta, ill. részben átépíttette.¹⁰⁰) Az 1602 augusztusában ismét törökké lett várról újabb építkezési adat 1629-ből maradt fenn, ekkor 17 460 akcse összegben néhány tornyot és a kapukat javították ki.¹⁰¹ Viszonylag alaposabb felújításra került sor az 1630—40-es évek között. Ekkor helyreállították többek közt a két nagy, „egyenként 7—800 ember harcolására alkalmas” tornyot, a falat a Bécsi-kapu környékén, a kapu boltívéét és fedelét, a hidat és a felvonóhidat; felújították a kincstári palota, a raktár és az ágyúszertár tetőzetét, és ezenkívül a városban fekvő kincstári dzsámi fedelét is kicserélték.¹⁰² Ezután 1648—50-ben,¹⁰³ majd az 1660-as évek legelején javítják ismét a falakat. Az utóbbi időpontra a vár állapota megint alaposan leromlott, mert az építkezés ügyében a fehérvári szandzsákbégnek 1663 augusztus elején küldött rendelet megállapítása szerint a „vár nyugati oldalán a Szuret kaputól a Mürteza pasatoronyig 553 rőf (zira) fal előregedett”.¹⁰⁴ Ebből egyébként már 250 rőfnyit részben a megelőző öt év során kijavítottak, a munkálatok ugyanis azóta, tehát körülbelül 1658 óta tartottak. Az 1663-as munkákkal kapcsolatban azok közvet-

91 *Velics A.*: i. m. II. 47. o. Székesfehérvárt 1543. szeptember 2-án foglalták el a törökök, s a város — stratégiai jelentőségénél fogva — természetes módon vált központjává az itt már 1543-ban kialakuló szandzsáknak. 1601—1602-ben átmenetileg magyar kézre került, de aztán a visszavétel után egészen a felszabadító harcok ideérkezéséig, 1688. május 19-ig a törökök birtokában maradt.

92 *Velics A.*: i. m. I. 58. o.

93 *Fekete L.—Káldy-Nagy Gy.*: i. m. 357., 378., 428. o.

94 *Velics A.*: i. m. I. 266—67. o.

95 *Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Mühimme defteri 7. k. 308. o.; Fitz J.—Császár L.—Papp I.*: Székesfehérvár. Budapest, 1966. 18. o. és *Karácson I.*: Királyaink siremlékeinek elpusztulása. Századok, 1911. 365—366. o.

96 Bécs, Nat.—Bibl. Türk. Hss. Mxt. 553. és *Velics A.*: i. m. I. 251—264. o.

97 *Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Mühimme defteri 48. k. 423. sz.*

98 *Velics A.*: i. m. I. 392. o.

99 *Velics A.*: i. m. II. 696. o. A budai vilájet elszámolásából 1601. április 16-án: „Kiadások. A fehérvári várban szükséges javításokhoz vásárolt fa ára és munkabérek 34 220 akcse”.

100 *Fitz J.—Császár L.—Papp I.*: i. m. 18—19. o. és *Fitz J.*: Török erődítések Fejér megyében I. Székesfehérvár. Székesfehérvár, 1956.

101 *Velics A.*: i. m. I. 438—39. o.

102 *Istanbul, Topkapı Sarayı Arşivi, E 895. sz.*

103 *Fitz J.—Császár L.—Papp I.*: i. m. 27. o.; *Gerő Gy.*: i. m. 122. o.

104 *Drezda, Sächs. Landesbibl. H. No. Eb 387.*

len okáról is tudomásunk van. Ebben az évben újra háború robbant ki a két fél között, s az arcvonalak hullámlása miatt a várvédőknek fel kellett készülni az esetleges támadásokra. Ezért írta az itteni kádi szinte kétségbeesve a szultáni táborba, hogy „amennyiben az elmaradt 204 rőf fal romosan marad és nem épül meg, a hitetlenek támadásának és ostromának elhárítására nem leszünk képesek”.¹⁰⁵

A felsorolt várjavítási munkálatok közül, mint már említettem, az 1572. éviről maradt fenn a költségekről összeállított kimutatás, amely a következő címet viseli: „Az isztolni belgrádi (székesfehérvári) vár javítására fordított kiadások összesített elszámolásának jegyzéke, Szinán bégnek, a budai janicsárok jegyzőjének, szerémi ziámet-birtokosnak, mint pénzügyi biztosnak (emin), valamint Nászuh, szekszárdi timár-birtokosnak, mint pénzügyi írknak tollából, a 980. év szent muharrem havának elsejétől a nevezett év rebiülevvel havának hatodikáig (1572. május 13—1572. július 16.)”¹⁰⁶ A több mint két hónapig tartó építkezés során összesen 66 470 akcsét használtak föl, s ezt három forrásból fedezték: egyrészt a budai állami kincstárból, ahonnan 30 000 akcse érkezett, másrészt a fehérvári kincstári jövedelmek (mukátaa) egyik biztosának átutalásából, amely 50 000 akcsét tett ki, s végül régi, elhasználdott deszkák eladásából, ami által 597 akcse folyt be. Ez együttesen 80 597 akcsét tett ki, tehát az előzőleg begyűjtött összegből 14 127 akcsét megtakarítottak.

A kiadási tételek között meglepően szerény helyet foglalnak el a különböző építőanyagokra fordított összegek. Mészre, kőre, homokra és épületgerendára semmit sem költöttek, ill. azoknak csak a szállításáért fizettek. Eszerint ezeket vagy adóban, vagy más úton szereztek be; többek közt olyan módon, mint amilyent az elszámolás következő bejegyzése árul el: „Az említett követ az isztolni belgrádi szpáhik közül való Hamza, a nevezett vár agája, a városban lévő saját, régi házából ingyen adta, s ezért kéretik, hogy megtisztelvén ziámet-birtok adassék neki”. A mészre vonatkozóan ez található: „A nevezett meszet előzőleg az isztolni belgrádi liva rájái... égették”. Ily módon mészből összesen 746 kocsival hordtak össze, amiből felhasználtak 576 kocsival, megmaradt 170-nel. Épületgerendát 407 kocsival szereztek be, amelyből 124 db maradt raktáron, követ pedig 1160 kocsival hordtak fel, s ebből 20-at nem használtak el. Ez utóbbi tehát azt jelenti, hogy az említett szpáhi házának elbontásán kívül máshonnan is szereztek be építési követ.¹⁰⁷

A vásárlások útján beszerzett anyagokra, a tétel elején álló bejegyzés szerint, 3037 akcsét fordítottak. Azonban ebből 150 akcsét ténylegesen nem erre adtak ki, hanem a „kincstári kalapácsok és vaslapátok szállításának bérére, amelyek Mehmed, a nevezett vár kethüdája által kerültek Belgrádba” (azaz Fehérvárra), s ugyancsak bérre fizettek ki további 200 akcsét.¹⁰⁸ A maradék összegből 2080 akcsét fizettek ki a 416 db (egyenként 5 akcse értékű) fenyőgerendáért, amelyeket főleg a vár őrházának átépítésénél használtak fel. Ezenkívül 107 akcséba került a „nevezett építkezés szükségleteire” vásárolt 107 falapát, míg 500 akcsét egyéb szerszámok vásárlására fordítottak.

Az elszámolás egyik legérdekesebb részlete talán az, amelyik az építkezést kivitelező mesterek és az egyéb munkaerő felsorolását, ill. fizetését tartalmazza. Ebből kitűnik, hogy a munkálatok során napidijas kőműveseket, ácsokat és

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ Bécs, Nat.-Bibl. Türk. Hss. Mxt. 553. Az elszámolást kiadta *Velics Antal*: i. m. I., 251–64., de közlése annyira hiányos, hogy csak az eredeti, levéltéri szöveg használható.

¹⁰⁷ A felhasznált kő mennyiségét nem ismerjük. Az elszámolásban ugyanis egy tételben szerepelnek a kő és a homok szállításáért fizetett fuvardíjak, s így egyiket sem lehet pontosan meghatározni.

¹⁰⁸ Mégpedig Nászuh agának, az építkezés előkészítése során végzett munka díjaként.

kövácsokat alkalmaztak, továbbá két főt a mész kezelésére, s több száz dzserehort a tömegmunka végzésére. A kőműveseket — nem tudni milyen okból — két kategóriába sorolták, melyek közül az első csoport élelmiszerellátmányban is részesült, a másik viszont nem. Az első csoport, amely 14 kőművesből állt, kezdetben az ellátmány mellett napi öt akcse fizetést húzott, s ilyen bérrel összesen 1170 akcsét fizettek ki nekik.¹⁰⁹ Az építkezés közben azonban Isztambulból parancs érkezett, melynek értelmében a következőket jegyezték be az elszámolásba: „A nevezett kőművesek, akik ellátmányban részesülnek, eddig a korábban kiadott nemes okirat (berát) értelmében 5—5 akcse napi illetéket kaptak; most ismét nemes feljegyzés (tezkere) érkezett, amiben elrendelték, hogy 8—8 akcse adassék nekik; így a nemes feljegyzésnek megfelelően 8—8 akcse adatott”. A továbbiakban e 8 akcse napi bér mellett 2624 akcsét fizettek ki az említett, közben 13 főre olvadt kőműves csoportnak (egy fő valami okból hiányzik a második bérjegyzékből). Az élelmiszerellátmányban részesülő kőművesek bére — a „nemes okirat” szerint — „magasan, közepesen és alacsonyabban állapított meg”. Az e csoportba tartozó 21 ember közül tízen kaptak napi 10 akcsét, öten napi 7-et, ketten 6-ot, négyen pedig 5 akcsét, s a 21 főnek összesen 6999 akcsét fizettek ki.¹¹⁰ Hogy a differenciálás oka ez esetben mi lehetett, arra nem történt utalás. Mindenesetre nem egyedülálló tényről van szó, mert az építkezéseken általános szokás volt a kézművesek differenciált bérezése.

A 34 főt kitevő ácsok csoportjának egységesen 5—5 akcsét biztosítottak naponta, s együttvéve 1905 akcsét fizettek ki nekik.¹¹¹ A kovácsok, akik 14-en voltak, 5 akcse napi bér mellett együtt 537 akcsét kaptak (átlagosan 14—15 napot dolgoztak), a két mészoltó pedig — napi 5 akcséval, egyenként 30 napra — összesen 300 akcsét keresett az építkezés ideje alatt.

Az elszámolásban több esetben feltüntették a kézművesek lakóhelyét, „polgári foglalkozását” is. Így tettek például az élelemmel ellátott kőművesekkel kapcsolatban, s a rájuk vonatkozó bejegyzésekből megtudható, hogy a 14 személy mindegyike a fehérvári vár zsoldot húzó katonája volt. Találunk köztük janicsárokat, topcsikat (tüzéreket), azabokat és délszláv martalócsokat is.¹¹² A kézművesek másik csoportjában viszont, ahol nem jelölték meg a foglalkozást, már nem csupán törökökre, ill. délszlávokra bukkanunk, hanem magyar mesteremberekre is, akik több, mint a felét tették ki e csoportnak. A kovácsok kettő kivételével szintén törökök és délszlávok, egyedül az ácsok részlege állt döntő többségében magyar mesterekből.¹¹³

Mi lehetett az oka annak, hogy a szakmunka tetemesebb részét zsoldban álló, az illető munkát feltehetőleg nem mindig mesterfokon elvégző várórzó katonákra bízta? Afelől ugyanis nem lehet kétség, hogy a török nevek csaknem kizárólag katonát takarnak, hiszen az ottani török polgári népesség aligha lett volna képes ilyen számban kézműveseket kiállítani. A választ közvetve az a rendelet adja meg, amit 1572. május 7-én a budai beglerbégnek küldtek Székesfehérvár, Esztergom és Szigetvár javítása ügyében. E korábban már idézett utasításból kiderül, hogy a felújításokhoz szükséges ácsokat és kőműveseket eredetileg a zvorniki, kruseváci, szendrői, szerémi, pozsegai, boszniai és

¹⁰⁹ E kőműveseknél a teljesített napok száma elég változatos, 7-től 22 napig terjed.

¹¹⁰ Ledolgozott napjaik száma 29 és 46 között váltakozott, de a többség 41—45 napot teljesített.

¹¹¹ A ledolgozott napok számában itt még nagyobb a szóródás: pl. 3 fő akadt, aki 47 napot dolgozott, míg a többség 5—10 nappal részesedik (*Velics A.*: i. m. 254. o. — az ácsokra vonatkozó tétele félreértette; nem vette észre, hogy a török ácsok után következő nevek szintén ácsok, csak magyarok).

¹¹² Pl. „Ijász bin Abdullah, az isztolnai belgrádi vár janicsárja (merdje)”, „Musztafa, a nevezett vár azabja”, „Gyurko, a nevezett vár martalóca”.

¹¹³ Mindössze 8 török és szláv nevű ácsra bukkanunk a 34 fő között. A 26 magyar ács Polgárdi, Kajár, Füle, Lepsény és Kenese falvakból érkezett és egymást váltva dolgozott.

hercegovinai szandzsákokból rendelték ide.¹¹⁴ Mivel azonban az elszámolásban nem szerepelnek, e kézművesek nyilván nem érkeztek meg, s ezért kényszerültek bevonni a helyi katonaságot.

A kiadások legnagyobb tételét a következő cím alatt jegyezték fel: „A nevezett livák dzserehorjainak illetékei”. Összesen 1020 fő teljesített ilyen szolgálatot, három szandzsákból: a székesfehérváriból (ahonnan 418-an érkeztek), a simontornyaiból (361 fő jött) és a szekszárdiból (innen 241-en voltak). A magyar ácsokhoz hasonlóan ők is egymást váltva (benőbet) dolgoztak, és egyenként 3 akcse napi illetékben részesültek. Ennek az 1020 főnek összesen 40 968 akcsét fizettek ki. Ugyancsak az említett területekről kerültek ki azok a kocsik, amelyek az építőanyagot hordták rendelési helyére. A fuvarozást szintén bér ellenében kívánták, s a meszes kocsiknak egyenként 8 akcsét, az épületfát, valamint a követ és a homokot hordó kocsiknak egyaránt 5—5 akcsét fizettek, s így a fuvardíjak összege 8 230 akcsét tett ki. Ez a dzserehorok bérével együtt 49 198 akcséra rúgott, ami — figyelemre méltó módon — az összkiadásnak valamivel több, mint 74⁰/₀-a.¹¹⁵

Ezután röviden tekintsük át, hogy az említett feltételek mellett mit építettek, illetve javítottak ki a váron. Az erről szóló nem túlságosan részletes beszámoló szerint, építési rőffel (bina zira) mérve, 225 rőf új falat emeltek és 200 rőf régi falat javítottak ki. A falakról az egyik feljegyzés eképpen számol be: „A nevezett új építés az alaptól a bástya tetejéig 16 rőf, az alaptól a föld színéig 4 rőf, s vastagsága szintén négy rőf. A föld színétől a bástya tetejéig 12 rőf, vastagsága pedig 3 rőf. Mikor összeszámoltatott, összesen 11 860 köbrőföt tett ki.” Ezenkívül a várhoz tartozó palánkokon a nagy építkezés megkezdése előtt 1700 rőf sövényfalat raktak fel, kicserélték a karókat és ledöngölték a földet.¹¹⁶

A fehérvári építkezés után alig ötven esztendővel, 1614-ben került sor Eger várának javítására. Az erről készített feljegyzések azért különösen értékesek, mert bennük az elszámoláson kívül fennmaradtak a javítással kapcsolatban kibocsájtott szultáni rendeletek is, s ezek pontos képet adnak az államapparátus akkori állapotáról.¹¹⁷

1614 június elején a következő rendeletet küldték az egri beglerbégnék: „Miatán jelentetett, hogy az egri vár néhány helye közel áll a pusztuláshoz, s javítása halaszthatatlan, szultáni kincstárból jelenleg két jük (200 000) akcse küldetett oda. Megparancsolom, hogy... amint nemes rendeletem hozzátok megérkezik, a vár javításra szoruló helyeinek helyreállításához azonnal kezdjétek hozzá, s szilárdan erősítsétek és építtessétek meg. A szükséges pénzt az egyik szolgám által most elküldött akcséból vegyétek, s e dolognak végére járjatok. De a nevezett pénz megérkezésére ne várakozzatok, hanem a javításhoz

114 Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Mühimme defteri 16. k. 343. sz.

115 Ez nem foglalja magába azt a 709 akcsét, amit a következők miatt adtak ki: a szekszárdi szandzsákból — ahogy az egyik bejegyzésben olvasható — „360 fő korábban jött, s miután szolgálatát ellátta, elment”. Ezek részére, akik 101 kocsit is hoztak magukkal, „Turhán szpáhi — a szekszárdi mirliwa, Mahmud bég embere — kezéből élelemre 700” akcsét utaltak ki. Az elszámolás egy másik tétele szerint a simontornyai szandzsákból is érkezett 80 ember és 80 kocsi e korábbi időpontban, de a részletezésben már nem szerepelnek, s elemükre vagy bérükre sincs utalás.

116 L. az előző jegyzet: e korábban érkezettek dolgoztak a palánkon.

117 Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Maliye 158. Eger vára a második nagy török ostromot már nem állta ki, s 1596. október 12-én magának a szultánnak, III. Mehmednek nyitotta meg kapuit. Ezután 91 évig fontos magyarországi török központ volt, amely 1687. december 17-én vesztett el végleg a törökök számára. — Eger törökkori javításairól az alábbi adatokat tudtam összegyűjteni: a várat javították nem sokkal az elfoglalás után (Gyöngyös város levéltára, 12. sz.). *Karácson I.*: i. m. I. 116. o.), aztán 1614-ben, majd az 1630-as évek vége felé (Istanbul, Topkapı Sar. Ars. E 895.). Köprülü Mehmed 1655 és 1658 között a város falait és kapuit erősítette meg és egy puskaportalmot is építtetett, mely erődként is szolgált (*Karácson I.*: i. m. 117. o., *Nagy József*: Eger története. Budapest, 1978. 150—51. o.; 1672-ben a várat meghódító III. Mehmed szultán dzsámiját és annak minaretjét építtették újjá (*Karácson I.*: Török—magyar oklevéltár, 278. o.), s van egy javítási adat 1681-ből (*Détszy M.*: Adalékok... i. m. 159. o.).

kezdjétek hozzá, s írásban jelentsétek, hogy mit haladt előre.” Az utasítás első része tehát rávilágít, hogy az építkezést a helyi hatóságok jelentése alapján rendelték el. A továbbiak viszont azt jelzik, hogy a szükséges pénz előteremtése körül valami nem volt rendben. Ezt a feltevést erősíti meg az a röviddel ezután, de még ugyanabban a hónapban kelt rendelkezés, amely részben a fenti parancs tartalmát ismétli meg, de ugyanakkor egy új elemet is tartalmaz: arra buzdítja a beglerbéget, hogy kölcsön, illetve hitelezés révén kezdjen bele az építkezésbe: „... a nevezett vár javításához szükséges anyagok beszerzésében — legyen az kő, mész, vagy egyéb — azzal az ürüggyel, hogy a pénz még nem érkezett meg, ne késlelkedjétek és ne tétovázzatok. Amíg a pénz hozzád meg nem érkezik, a követ, meszet és a többi anyagot sürgősen hordasd össze és az építkezést kezd meg, s majd miután a pénz megérkezett, osszad szét a tulajdonosok között.”

A beglerbég ezután — amint azt elszámolása mutatja — nem tehetett mást, a saját vagyonából kölcsönözte a szükséges összeg legnagyobb részét, s az 1614 júniusban kelt rendelet tanúsága szerint hozzálátott az építkezéshez. Abból az utasításból, amit a boszniai beglerbégnak küldtek meg a fenti javítással kapcsolatban, világosan kiderül: az udvar félrevezette az egri beglerbéget, amikor előzőleg már a pénz elküldéséről értesítette, ugyanis a boszniai pasának 200 000 akce behajtását rendelte el az egri építkezések céljára.¹¹⁸

Közben, míg a kincstár pénzszerzési kísérleteit folytatta, az építkezés munkálatai befejeződtek. A központba küldött elszámolás ugyan nem rögzíti, mennyi időt vett igénybe, de az ácsok és kőfaragók teljesített napjainak száma megmutatja, hogy száz napig tartott. A rendeletekben előirányzott egri, cserépi vár és a kincstári hombár mellett az állami dzsámi javítására is sor került. Az egész építkezés összköltsége 173 489 akcsét tett ki, amelyet tehát a beglerbég, illetve kis részben más tisztségviselők kölcsönöztek.¹¹⁹ Ebből anyagvásárlásra 61 489 akcsét költöttek,¹²⁰ míg a legnagyobb tételt — hasonlóan a fehérvári építkezéshez — itt is a különféle bérek képviselik. Az egri vár javításában együttvéve 20 ács és kőfaragó működött közre (külön-külön nem adták meg számukat), s ezek egyaránt napi 35 akcsét kaptak. Így, miután mindnyájan 100—100 napot dolgoztak, számukra 70 000 akcsét fizettek ki. A dzsámi és a cserépi vár javításában 12 ács és kőfaragó vett részt, akik hasonló bérezés mellett 100 napra együttesen 42 000 akcsét vehettek fel. Némileg meglepetés, hogy a kimutatás nem tartalmaz adatot a dzserehorok alkalmazásáról. Eszerint ilyeneket vagy nem vettek igénybe, vagy pedig ingyenmunkában dolgoztatták őket. Ennek azonban ellentmond az, hogy a Fehérvárnál látott gyakorlat, a fizetett robot volt az általános, másrészt ahol a dzserehorok jelen voltak, ott többnyire meg is említi őket. Mindenesetre tény, hogy az összkiadás megközelítőleg 64,5%-át nélkülük is bérre fizették ki.

A javítási munkálatok tehát ily módon befejeződtek, az udvar ereje azonban továbbra is csak különféle pénzszerzési akciókban merült ki, s nem volt képes megtéríteni a beglerbégnak a kölcsönzött összeget. Ezt bizonyítja az a következő év elején, 1615. január 31-én keltrendelet, amit a sehirköji kádinak és az ottani adóbeszedőnek küldtek. Ebben arra utasították őket, hogy a sehirköji kerület 1612—13. évi, addig is behajthatatlan dzsizje-adójából 150 000 akcsét utaljanak át az egri beglerbégnak.

¹¹⁸ „... az egri beglerbég, Ibrahim... jelentette, hogy Eger és Cserép vára, valamint a kincstári hombár javítása folyik... Ehhez Boszna ejáletjének tüfenkcsi bedeli adóját... 200 000 akcsét... hajtsd be.”

¹¹⁹ Vö. a vonatkozó rendelettel: „... saját vagyonából és néhány személytől... 173 489 akcsét vett fel.”

¹²⁰ Ez a következőképpen oszlott meg: 26 666 akcsét fordítottak a zsidályra, 16 000 akcséba került a deszka, s végül különböző szögekre 18 823 akcsét adtak ki.

A pénzszerzési kísérlet azonban megint kudarcba fulladt. Az utolsó, erre vonatkozóan fennmaradt rendeletből látható, hogy 1025 szafar hóig (1616. február 19—1616. március 19.) még egyetlen akcsét sem sikerült összeszedni. A parancsot ismét a boszniai beglerbégnak küldték, s ebben újra annak az adónak a beszédését rendelték el, amit már a megelőző időben sem tudtak behajtani.

A saját pénze után futó Ibrahim pasa helyzete ezzel meglehetősen reménytelenné vált. Annál is inkább, mert valószínűleg közben hivatalát is elvesztette, hiszen az említett rendelet már „korábbi egri beglerbég”-ként emlékezett meg róla.¹²¹ Hasonlóan nevezte meg őt az a feljegyzés is, amelyet az ügy összefoglalása és a kölcsönzők követelésének tolmácsolása céljából nyújtottak be a szultánnak, valamikor 1616 derekán. Feltehetőleg erre volt válasz az a bejegyzés, mely szerint 1616. július 1-én „... a kincstárból 13 000, a...-i mukátaából pedig 160 000 akcse átutalására adatott ki parancs.” A pasa kérésének teljesítésére, a pénz kifizetésére azonban inkább csak az a tény enged következtetni, hogy az ügyre vonatkozóan több okirat nem maradt fenn.

Az itt ismertetett két várépítkezés tehát időben nem esett egymástól nagyon távol, de nyugodtan mondhatjuk, mégis a birodalom történetének két különböző korszakában történt. Bár nem térhetek ki itt azoknak a folyamatoknak a bemutatására, melyek révén a birodalom a XVI. század második felétől életének szinte minden területén válságba került, arra mégis szeretném felhívni a figyelmet, hogy e példák — egymással szembeállítva — milyen meggyőzően tanúsítják e válság kifejlődését. Ezek a javítások nemcsak két különböző korszakban zajlottak le, hanem megvalósulásuk módjával maguk is két eltérő korszakot jeleznek. Az elsőként vizsgált fehérvári építkezés annak a viszonylag lendületesebb időszaknak a határán történt, amelyben még volt erő az alkotásra, az egri építkezés viszont akkor zajlott le, amikor már a tehetetlenség, az üres kincstár vált a jellemzővé. Az addigiek alapján ugyanis azt kell mondani, hogy az ilyen irányú tevékenységben nagyjából a XVI. század utolsó harmadától, az 1570-es évektől figyelhetők meg jelentős változások. Erre az időre esik a kézművesek eltűnése a várak őrségéből, a „javítási pénz” gyakorlatának kialakulása, észrevehető a javítások hatékonyságának csökkenése stb. Ettől kezdve, főleg a XVII. században — rövid periódusoktól eltekintve — már csak az eseményekkel való versenytetés és az tapasztalható, hogy miként csúszik ki a kezdeményezés az adminisztráció kezéből. Hogy azonban a várépítkezéseknél is mennyire az adott időszak „társadalmi állapota” a döntő, s nem úgy — tértől és időtől elválasztva — vetődnek fel a kérdések, hogy a törökök általában építettek-e vagy sem, azt éppen az említett „kivételes periódusok” jelzik. Nem véletlen ugyanis, hogy a magyarországi terület várainak fentebb bemutatott átfogó rekonstrukciójára éppen az adott időszakban került sor: ekkorra lábalt ki ugyanis valamennyire a birodalom egyéb téren is abból a nagy válságból, amely, mint ok és következmény, elválaszthatatlan a tizenöt éves háborútól. Ekkor, IV. Murád szultán uralkodása alatt (1623—1640), lehetünk tanúi ismét egy dinamikusabb vezetés kialakulásának, s ennek hatása ezen a téren is azonnal jelentkezett. Ugyanilyen átmeneti, viszonylag kezdeményezőbb korszak következett be a Köprülük idején, melynek hatása a várak helyreállításával kapcsolatban is rögtön megmutatkozott.

¹²¹ Ezt a nehéz helyzetet panaszoza már a Naszrullah egri kádival közösen beküldött elszámolásában a pasa: „... az említett pénz kölcsön útján szerzetetett be és használtatott fel. Mivel mindmáig nem adatott meg, nem szününk meg nyomorogni... szultánom öfelségétől kéretik, hogy az ez évi bevételekből az ide rendelt 3 jük akcsét elküldeni kegyeskedjék”. S végül a következő tanácsot is megkockáztatta: „A padisah várai a maguk idejében javittassanak és építtessenek!”

РАБОТЫ ТУРОК ПО УКРЕПЛЕНИЮ КРЕПОСТЕЙ В ВЕНГРИИ
В XVI—XVII ВЕКАХ

Резюме

Турецкие власти, захватившие центральную часть Венгрии, опираясь на систему оконечных крепостей, занятых ими и (в незначительной части) построенной собственными силами, прочно закрепились в этом районе. Значение системы крепостей, постоянно расширяемой по мере новых крупных завоеваний, повышал тот факт, что Венгрия одновременно являлась и западной пограничной зоной империи, выполняющей как наступательные, так и оборонительные функции. Эти задачи требовали в целях содержания крепостей уделять должное внимание и их постоянному улучшению, ремонту.

В своей статье автор рассматривает, каким образом и в какой мере мог удовлетворять упомянутым требованиям турецкий государственный аппарат. В своем анализе он применяет два метода подхода: пытается воссоздать ту «модель», которая складывается из общих черт возобновляющихся в XVI—XVII вв. ремонтов крепостей, а с другой стороны, на конкретных примерах старается показать, насколько и в чём различаются друг от друга ремонтные работы XVI—XVII веков, служившие верным зеркалом крупных общественных изменений того времени.

Согласно первому методу подхода процесс ремонта крепостей складывался из следующих этапов, имевших соответствующие уроки:

1. Распоряжение о ремонте. Ремонт крепости во все времена мог проводиться на основании указания султанского двора (совета султана и т.д.), в конечном счете — по распоряжению султана. В виду того, что на местах (на уровне вилаета, санджака и т.д.) крепостной инспекции и т.п. не имелось, инициатива исходила со стороны какого-либо тамошнего служащего, из них автор более подробно рассматривает роль так называемых «диздаров» (коменданты крепости, кастеляны), после чего дает обзор основных распоряжений приказов относительно ремонта.

2. Изыскание денежных средств. Это являлось центральной проблемой ремонтов, особенно потому, что местный управленческий аппарат именно в этой самой решающей области располагал самой минимальной самостоятельностью. В связи с расходом денежных средств можно выявить стремление по мере возможности разрешать вопрос финансовых расходов за счет местных ресурсов. В числе прочего это так же ведет к тому, что с конца XV столетия в качестве средства финансирования в более повышенной мере стали применяться так называемые чрезвычайные налоги, и таким образом во второй половине XVI века на венгерских территориях османской империи возникает практика так называемых «денег на ремонт».

3. Приобретение строительного материала. Это в основном осуществлялось тремя способами: за счет добычи из шахт, рудников и лесов, находившихся в собственности казны, путем закупок и в форме натуральной подати, налагавшейся на крестьян. Из нескольких вариантов последней наиболее характерным было то, когда отдельные поселения освобождались от уплаты чрезвычайных налогов и за это должны были постоянно поставлять строительный материал.

4. Рабочая сила. Из относившихся сюда трех крупных групп о строителях с весьма большой вероятностью можно сказать, что строители с компетенцией, распространявшейся на весь вилает, лишь иногда, в период более крупных работ находились в Буде. Одним из многих способов обеспечения ремесленников (игравшим значительную роль до последней трети XVI века) был тот, когда различные ремесленники (и по происхождению) зачислялись в военные отряды крепостей с определенным жалованием и на них возлагалась задача постоянного ремонта крепостных строений. По причине неудовлетворительного функционирования и недостатков этой системы необходимо было — в повышенной мере — использовать слои местных ремесленников, «организованная» форма которого посредством освобождения от уплаты некоторых налогов (в большинстве случаев чрезвычайных, что было возможно несколькими образами) привела к созданию слоев ремесленников — «освобожденных и свободных» — выполнявших значительную часть ремонтов. Спецификой формы так называемого «эвентуального» применения было то, что хотя командированные ремесленники в большинстве случаев работали за определенную плату, их труд зачастую носил принудительный характер. Одним из очевидных свидетельств этого было то, что ремесленники, даже и при постоянно повышающейся оплате труда, часто протестовали против их найма на казенную работу и против применявшейся оплаты труда. Основную рабочую силу для ремонтных работ составляло крестьянство, крестьян, назначавшихся на ремонтные крепостные работы, называли в Венгрии «джерехорами». Важно отметить тот факт, что в противоположность общепринятому мнению, они работали не даром, а за деньги, и оплата их труда уносила значительную долю всех расходов, отведенных на ремонт.

Рассмотрение динамики ремонта крепостей показывает, что в некоторых крепостях проводили многочисленные ремонты как в XVI, так и в XVII веке. Однако наблюдается существенное различие — как в отношении исполнения отдельных работ, так и в отношении общей картины — между ремонтами XVI и XVII столетия касательно эффективности, способа выполнения, времени работ и т.д. Можно выявить существенные изменения в ремонтных работах, начиная с последней трети XVI века и в XVII веке, за исключением тех коротких периодов, когда доминирует относительная стабильность — как например во время Мурада IV, Кёпрюлюка — все больше отмечается усиливающийся распад, разрушение. Именно поэтому эти короткие периоды напоминают о том, что постепенно становившиеся доминирующими в крепостных ремонтах случайность, недееспособность являются не какой-то особой спецификой османов, а самым тесным образом сопрягаются с внутренним кризисом, разветвляющимся со второй половины XVI века и распространяющимся на всё общество, экономику в целом.

Pál Fodor

TÜRKISCHE BEFESTIGUNGSARBEITEN IN UNGARN IN DEN XVI—XVII. JAHRHUNDERTEN

Resümee

Die das Mittelungarn einverbleibende türkische Macht konnte seine Herrschaft an den erwähnten Gebieten gestützt auf das den eroberten und (zum minderen Teil) von sich selbst gebauten Burgen entstanden Grenzfestungssystem befestigen. Die Bedeutung des mit den großen Eroberungswellen weiter vergrößerten Burgsystems wurde dadurch erhoben, daß Ungarn gleichzeitig auch das westliche Grenzzone des Reiches war anvertraut mit Angriffs- und Verteidigungsfunktion. Diese Aufgaben erforderten, die Eroberer für die Aufrechterhaltung der Burgen und deren vollständige Ausbesserung Sorge zu tragen.

Der Autor untersucht in seiner Studie, in welcher Weise und in welchem Masse konnte der türkische Staatsapparat den oben erwähnten Anforderungen entsprechen? In seiner Untersuchung wendet er zweierlei Methode an: zuerst versucht er das „Modell“ aufzeichnen, das sich aus den wiederholenden, gemeinsamen Zügen der Burgausbesserungen des XVI—XVII. Jahrhundert zusammenstellt, andererseits strebt mit konkreten Beispielen zu veranschaulichen, daß sich die Ausbesserungen des XVI—XVII. J.h.-s — entsprechend den damaligen großen Veränderungen der Gesellschaft — in welchem Masse von einander unterscheiden.

Gemäß der mit dem ersten Methode zustande gekommenen Ergebnisse sind die Hauptabschnitte und Lehre des Verlaufes der Burgausbesserungen die Folgende:

1. Die Anordnung der Ausbesserungen. Jedesmal kam die Reihe an die Burgausbesserungen auf Grunde der Verordnung des Hofes des Sultans (des Sultansrats etc.), d.h., — letzten Endes — des Sultans selbst. Aber die initiative, da eine Burgaufsicht auf örtlicher Ebene (vilajet, sandschak etc.) nicht gegeben war, geschah von der Seite irgendwelcher dortigen Amtbekleider, von denen der Autor die Rolle der sog. „Dizdar“ (Burgkommandanten) ausführlicher untersucht, dann die wichtigere auf die Ausbesserung sich beziehende Verordnungen überblickt.

2. Die Kostenaufbringung. Die Kosten bedeuteten das Hauptproblem der Ausbesserungen, weil der örtliche Apparat eben auf diesem wichtigsten Gebiete über die kleinste Selbstständigkeit verfügte. In Bezug der Aufwendungen ist solche Bestrebung erweisbar, die die Frage der Finanzierung bis zum möglichen Masse aus örtlichen Quellen lösen wollte. Unter anderen führt auch diese Bestrebung zu, daß die sog. außerordentlichen Steuer in erweiterten Masse vom Ende des XV. J.h.-s als Finanzierungsmethode zur Anwendung kommen, so entsteht z.B. auf den ungarländischen türkischen Gebieten die Praxis des sog. „Ausbesserungsgeldes“ am 2. Hälften des J.h.-s.

3. Die Anschaffung des Baumaterials. Die Anschaffung geschah dreierleiweise: a) aus den Produkten der Wälder, Gruben ärischen Besitzs, b) aus den von den Bauern bezahlten „Naturalsteuern“, c) aus dem Einkauf. Die erwähnten Steuern hatten mehrere Mannigfaltigkeiten. Meistens kam es vor, daß einige Ortschaften befreit von den außerordentlichen Steuern in der beständigen Einlieferung des Baumaterials schuldig waren.

4. Die Arbeitskraft. Unter den hierzu gehörenden drei großen Gruppen kann es über die Baumeister — mit großer Wahrscheinlichkeit — gesagt werden, daß sie sich, mit einem Wirkungskreis auf das ganze Vilajet, nur zeitweise, nur während der großen Arbeiten in Buda aufenthalten. Eine der Sicherstellung der Handwerker bestand darin (bis zum letzten Drittel des XVI. J.h-s), daß man die verschiedenen Handwerker (auch verschiedener Stammung) mit der Aufgabe der dauerhaften Ausbesserung der Burgen in den Militärorden der Burgen einverblieben — mit bestimmten Lohn. Wegen der Mangelhaftigkeit, bzw. des nicht befriedigenden Wesens dieses Systems kam es zur Reihe — in steigenden Masse — auf die Anspruchnahme der Schichten örtlicher Handwerker, deren „organisierte Form“ mit der Entlastung von unten der (meistens außerordentlichen) Steuer die „entlasteten und freien“, den bedeutenden Teil der Ausbesserungen durchführenden Handwerkerschichte. Die „zufällig“ genannte Anwendungsform hatte einen Wesenzug: obwohl die zur Arbeit bestellten Handwerker in meisten Falle um bestimmten Lohn arbeiteten, jedoch zeigte ihre Tätigkeit öfters den Charakter einer Zwangsarbeit. Dieser eines in Auge fallende Kennzeichen ist es, daß die Handwerker auch im Besitze der beständig steigenden Löhne gegen die ärarische Verwendung und Löhne öfters protestierten. Die Hauptkraft der Ausbesserungsarbeiten gab das Bauertum, dessen zum Burgbau bestellte Mitglieder in Ungarn „dzerehor“-s genannt waren. Das ist eine wichtige Tatsache, daß diese Bauer — gegenüber der allgemeinen Meinung — gar keine unentgeltliche Arbeit leisteten, sondern um Lohn arbeiteten und die für sie bezahlten Löhne einen bedeutenden Teil der Ausbesserungskosten fortschufen.

Die Untersuchung der Dynamik der Burgausbesserungen zeigen weiter, daß an den einzelnen Burgen sowohl im XVI-ten als auch im XVII-ten J.h-s zahlreiche Ausbesserungen durchgeführt wurden. Jedoch zeigt sich ein wesentlicher Unterschied — betrachtend entweder die einzelnen Bauen oder das Gesamtbild — zwischen den Ausbesserungen des XVI-en und XVII-en J.h-s betreff in Wirksamkeit, Durchführungswesen und Zeit etc.

Es ist nachweisbar, daß bedeutende Veränderungen in der Ausbesserungstätigkeit im letzten Drittel des XVI. J.h-s treten auf und im XVII-ten J.h., abgesehen von den kürzeren Perioden, in denen — wie unter Murad IV. und den Köprülü — eine verhältnismässige Stabilität herrscht, stufenweise eine Auflösung und ein Rückgang zu erfahren ist. Infolge deren ermahnen eben diese kurzen Perioden, daß die in den Burgausbesserungen langsam herrwerdende Zufälligkeit, Unvermögen gilt als keine osmanische Wesensart, sondern schließt sich am strengsten zu der vom 2. Hälfte des XVI. J.h-s sich entfaltende und auf jede Pore der Gesellschaft und Wirtschaft verbreitende innere Krisis an.